

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Republiek op drift? Le Petit Journal, Le Temps en de republikeinse kritiek op de Franse democratie, 1887-1893

Janssen, J.A.

Citation

Janssen, J. A. (2023, February 16). *Republiek op drift?: Le Petit Journal, Le Temps en de republikeinse kritiek op de Franse democratie, 1887-1893*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/3563934>

Version: Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3563934>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

3. *Le Petit Journal* I

Met de politieke context en het journalistieke speelveld van Frankrijk in de jaren 1880 scherper op het netvlies, is het tijd om dieper in te gaan op de politieke commentaren in de eerste geselecteerde krant, *Le Petit Journal*, in de eerste periode, te weten mei 1887 tot september 1889; periode die samenviel met zowel de opkomst als het hoogtepunt van de boulangistische beweging.

Le Petit Journal was kritisch tegenover de republikeinse politieke elite, en zoals we zullen zien was er een zekere sympathie bij de krant voor Boulanger en zijn oproep tot fundamentele verandering. Dit hoofdstuk zal de historische chronologie van de commentaren volgen. In de tussenbalans worden de hoofdthema's uitgelicht. In hoofdstuk zes wordt vervolgens hetzelfde gedaan voor de tweede onderzochte periode, september 1889 tot en met maart 1893. Dat bereidt de weg voor een vergelijking met de politieke kritiek van *Le Temps* en levert het materiaal waarmee we de kernvraag van dit proefschrift kunnen beantwoorden: welke republikeinse kritiek bestond er in de periode 1887-1893 rondom de boulangistische en de Panamacrisis? En ook: wat zegt zij over de (Franse) democratie?

3.1 Mei- december 1887

De politieke carrière van Georges Boulanger als minister eindigde in mei 1887. Op de 27e van die maand maakte *Le Petit Journal* gewag van een manifestatie op de Parijse boulevards, waar menigtes zich hadden verzameld om hun steun aan hem te betuigen. Er was op dat moment nog een regeringscrisis, wellicht voelden de deelnemers al nattigheid. Dat zou niet geheel onterecht zijn geweest, want vier dagen later trad na diverse mislukte pogingen een nieuwe regering aan onder leiding van Rouvier, zonder hun geliefde generaal.

Op 1 juni publiceerde *Le Petit Journal* op de voorpagina Boulangers laatste bericht als minister van Oorlog. Het is gericht aan alle militairen. Na een kort dankwoord droeg Boulanger hen op om ook onder zijn opvolger hun professionele plicht met toewijding te vervullen, 'trouw aan de constitutionele wetten, waarvoor het respect boven alle andere sentimenten in ons hart dient te prevaleren,' waaraan hij toevoegde dat hij de eerste zou zijn

om het goede voorbeeld te geven van deze dubbele – militaire en republikeinse – discipline.¹ Een opmerkelijk bericht voor iemand wiens beweging niet veel later een formidabele uitdager zou worden van de gevestigde orde, hoewel niemand natuurlijk het verloop van de gebeurtenissen kon voorzien. Toch was de boulangistische manifestatie een teken aan de wand.

Ook de volgende dag schreef *Le Petit Journal* over een steunmanifestatie. Dit keer stonden de betogers bij de Opéra. Boulanger, schreef de krant, ligt goed bij het leger en bij de bevolking; Rouvier had hem in de regering moeten houden. Over die regering, gesteund door de *opportunistes* en een deel van de conservatieven, was *Le Petit Journal* echter niet per se kritisch. Eerder opgelucht: dat er eindelijk een regering was gevormd. *Le Petit Journal*'s beschrijving van de sfeer van de manifestatie is opmerkelijk. Die was volgens de krant niet grimmig. Integendeel. Het werd met een anekdote geïllustreerd. Nadat enkelen luidkeels ‘weg met Grévy!’ (‘A bas Grévy!’) riepen verzocht een ordehandhaver hen vriendelijk om dat niet te herhalen: die leus was immers onconstitutioneel. Prima, klonk het. Maar mocht ‘Vive Boulanger!’ dan wel? Ja, antwoordde de handhaver, waarna hij onmiddellijk werd uitgedaagd om het zélf te roepen. Dat wilde hij wel doen, op voorwaarde dat de manifestanten zich verder koest zouden houden. Dat beloofden ze, waarna de ordehandhaver woord hield. ‘Leve Boulanger!’ riep hij. De menigte herhaalde het, de Marseillaise werd gezongen en nu en dan klonk een welgemeend ‘Aftreden!’, maar, zo observeerde *Le Petit Journal*, het was een gemoedelijke middag: de fijne Parijse menigte gedroeg zich voorbeeldig en had zich slechts willen amuseren.²

De kritiek op de gang van zaken groeide echter. *Le Petit Journal* riep de oppositie op om actiever te zijn en met hervormingsvoorstellen te komen. De regering Rouvier, schreef de krant, was uit politieke moeheid van al het gekonkel en gemaneuvreer geaccepteerd, maar dat wilde niet zeggen dat de ‘intérêts parlementaires’ of parlementaire belangen niet meer telden: die waren onverbiddelijk.³ De krant stipte een thema aan dat met name in 1888 nog verscheidene keren zou terugkomen: terwijl het parlement het toneel was van ‘persoonlijke ambities en rivaliteit’ en ‘de strijd om portefeuilles’, was er een groot en ‘nationaal’ project waarvan de voortgang ‘gestaag maar zeker was’ en bovendien in competente handen. Een project dat langzaam dichterbij kwam, dat essentieel was voor heel Frankrijk en dus boven de

¹ ‘Ordre A L’armée’, *Le Petit Journal* 1 juni 1887. ‘(...) dévoués à vos devoirs professionnels et fidèles aux lois constitutionnelles, dont le respect doit, dans nos coeurs, dominer tous les autres sentiments. Je serai le premier à vous donner l’exemple de cette double discipline militaire et républicaine.’

² ‘Vive Boulanger!’, *Le Petit Journal*, 2 juni 1887.

³ *Le Petit Journal*, 4 en 5 juni 1887.

partijen stond: de wereldtentoonstelling van 1889. Die, meende de krant, moest op grootse wijze de Franse vitaliteit tonen; het parlement deed er daarom goed aan om zich er wat meer mee bezig te houden.⁴

Le Petit Journal hamerde op besparingen, die ‘het land eiste’ (‘le pays l’exige’) en op hervorming van de bureaucratie. De krant verlangde een kleine, effectieve overheidsmachine. ‘Leidinggevend en gering in aantal, verantwoordelijk, en die ondergeschikten aansturen die niet aan hun toezicht ontsnappen’: dit was weliswaar ‘het ideaal van succesvol bestuur’, maar men kon dat ideaal nog heel wat dichter naderen dan daadwerkelijk gebeurde.⁵ De krant bekritiseerde president Grévy om zijn stilzwijgen over zijn eigen rol bij de vorming van de regering Rouvier. Ook op die rol zelf bestond kritiek (te veel bemoeienis). De president, meende de krant, moest de Franse bevolking direct adresseren. Weigering zou terecht voor onverschilligheid worden versleten. De tijden waren immers veranderd; wat werkte toen de financiën er beter voor stonden en ‘het parlementarisme nog redelijk functioneerde’ was inmiddels een verouderd recept.⁶ Het parlementarisme, meende *Le Petit Journal*, functioneerde dus niet goed. Het belangrijkste bezwaar van de krant tegen de gang van zaken? Het stellen van deelbelangen boven het algemene belang.

Op 20 juni 1887 maakte *Le Petit Journal* gewag van het grote aantal boeken, liedjes en brochures over generaal Boulanger dat circuleerde op de Parijse boulevards. Voor het eerst sinds het aantreden van de nieuwe regering stond de krant ook langer stil bij zijn persoon. De generaal, schreef *Le Petit Journal*, was weggestuurd omdat hij populair was. Die populariteit dankte hij aan zijn verdiensten. ‘Boulanger, militair, heeft de soldaten weer vertrouwen gegeven en een hechte band gesmeed tussen het leger en het volk, en ook de moed, het enthousiasme en de hoop doen herleven, en tenslotte de angst en woede gewekt van de vijand, die droomt van de vernietiging van Frankrijk’.⁷ Maar populariteit kon ook een valkuil zijn. Dat hadden Boulangers tegenstanders goed begrepen. Sterker nog, volgens *Le Petit Journal*

⁴ ‘Les comités Départementaux de l’exposition de 1889’, *Le Petit Journal*, 9 juni 1887. ‘Pedant que les ambitions et les compétitions personnelles vont leur train, dans le Parlement, pendant qu’on se dispute les portefeuilles, il y a une grande oeuvre qui marche tout doucement, mais sûrement.’ Zie ook het artikel ‘L’Exposition Universelle’ van 24 juni 1887. In de laatste alinea daarvan wordt benadrukt dat de tentoonstelling een essentieel onderdeel zou vormen van de viering van de zogeheten *Centenaire*, oftewel het honderdjarig jubileum van de Franse revolutie.

⁵ ‘Économies’, *Le Petit Journal*, 10 juni 1887. ‘Des chefs peu nombreux, responsables, dirigeant des subordonnés qui n’échappent pas au contrôle, tel est l’idéal d’une administration fructueuse: on peut s’en approcher beaucoup plus qu’aujourd’hui.’

⁶ ‘Tant que le parlementarisme fonctionnait raisonnablement (...)’ Geciteerd uit: ‘Le Président de la République’, *Le Petit Journal*, 16 juni 1887.

⁷ Vrije vertaling van: ‘Soldat, il a donné aux soldats la foi. Il a préparé, sinon achevé, l’union intime de l’armée et de la nation; réveillé les courages, suscité les enthousiasmes, ravivé les espérances, et enfin excité les craintes et les colères de l’ennemi, qui rêve l’anéantissement de la France.’ Geciteerd uit: ‘Populaire!’, *Le Petit Journal*, 20 juni 1887.

zou het weinig verbazing wekken als zij zelf enkele van de boulevardliedjes hadden verzonnen. En de bevolking? ‘In de wetenschap dat dictatoriale plannen van een strijder zonder overwinningen belachelijk zijn, verlangt het volk slechts dat men een militaire chef die zijn bekwaamheid en waarde heeft bewezen de tijd gunt om het werk dat hij is begonnen tot een goed einde te brengen.’⁸

Het eerste van de voorgaande twee citaten toont vooral dat de krant de hechte band tussen het leger en de natie waardevol achtte; band die tijdens de Dreyfusaffaire volgens de tegenstanders van de Joodse kapitein (de zogeheten anti-Dreyfusards, waaronder *Le Petit Journal*) opnieuw in het geding was. Het vermoeden dat Boulangers politieke tegenstanders juist om hem te beschadigen liedjes verzonnen waarin hij werd opgehemeld zegt daarnaast iets over de doortraptheid waartoe *Le Petit Journal* hen in staat achtte. In het tweede citaat werpt *Le Petit Journal* zich op als de interpreter van het volk, dat in de generaal *absoluut geen* reïncarnatie van Napoleon zou hebben gezien. Daarmee raakte het een gevoelige snaar: zoals we bijvoorbeeld bij *Le Temps* zullen zien, dichtten Boulangers tegenstanders hem precies dergelijke aspiraties toe. Toch ligt de belangrijkste kritiek op het parlementarisme misschien wel vervat in de laatste alinea van het artikel: ‘Houd op met ministeriële instabiliteit als het om de landsverdediging gaat: zo denkt de massa die haar genegenheid instinctief heeft geschonken aan de soldaat die tot nu toe het meest tot haar hart sprak.’⁹ Het grillige parlementarisme, oordeelde *Le Petit Journal*, schaadde de nationale belangen.

Het nationale, deelbelangen- en kwesties overstijgende, was belangrijk voor *Le Petit Journal*. Regelmatig sloeg de krant een patriottische toon aan. Zo publiceerde hij op 14 juni een lofzang op de Franse wetenschap (Pasteur), en riep naar aanleiding van het vijftigjarig jubileumfeest van de Britse koningin Victoria op om de nationale energie, de krachten te bundelen, om te herstellen wat verloren was gegaan en zich te verenigen, zoals de Engelsen, die hun verdeeldheid volgens *Le Petit Journal* aan de kant schoven als het erom spande en zich altijd verenigden tegen de (niet nader genoemde) ‘gemeenschappelijke vijand’.¹⁰

⁸ Vrije vertaling van: ‘Mais sachant que des projets de dictature sont absurde quand il s’agit d’un guerrier sans victoires, la nation demande seulement qu’on donne à un chef militaire, ayant prouvé sa compétence et sa valeur, le temps de mener à bonne fin l’oeuvre par lui commencée (...)’ Geciteerd uit: ‘Populaire!’, *Le Petit Journal*, 20 juni 1887.

⁹ ‘Assez d’instabilité ministérielle quand il s’agit de la défense nationale, telle est la pensée de la foule don’t l’affection, d’instinct, s’est portée sur le soldat qui, jusqu’à présent, a parlé le mieux à son coeur.’ Geciteerd uit: idem.

¹⁰ ‘L’ennemi commun’. Geciteerd uit: ‘De la reine d’Angleterre’, *Le Petit Journal*, 20 juni 1887. Uiteraard kon ook een reusachtig project als de aanleg van het Panamakanaal op steun rekenen (zie bijv. ‘Le Panama et le Suez’, *Le Petit Journal*, 20 juli 1887).

Nauwelijks twee weken nadat *Le Petit Journal* de populariteit van Boulanger had ontleed, reflecteerde het op de manifestatie rondom zijn vertrek vanaf het Gare de Lyon naar Clermont-Ferrand, waar hij was benoemd als commandant van het dertiende legercorps. Er werd geen haat geventileerd, schreef de krant. Noch werden nare dingen gezegd of bedreigingen geuit. De sfeer was eerder uitgelaten, net als bij de bijeenkomst van de *Ligue des Patriotes* enkele dagen ervoor in het Cirque d'Hiver, toen Boulangers naam ook werd gescandeerd. De alomtegenwoordige uitroep 'vive Boulanger!' verraadde onder meer een 'republikeinse euforie' (l'exaltation républicaine). Tegelijkertijd klonk een zekere bezorgdheid door, want de manifestatie was meer dan alleen een spijtbetuiging over Boulangers uitsluiting uit de regering: het was 'een uitgestrekte hand naar een meester. Ik hoop dat het zal volstaan om te wijzen op wat voor een hellend vlak we ons bevinden, om een heilzame reactie uit te lokken.'¹¹ Wat die heilzame reactie dan precies moest zijn liet de krant in het midden.

Het artikel was niet per se kritisch op Boulanger zelf. Van zijn vertrek per trein werd bovendien uitgebreid verslag gedaan op de voorpagina. De term 'hellend vlak' verraadde wel een zekere ambivalentie. Ook werd opgemerkt dat Boulanger zich niet voor het karretje had moeten laten spannen van 'de vertegenwoordigers van revolutionaire politiek'.¹² Een standpunt dat op 16 juli werd herhaald, waarbij werd opgemerkt dat 'de vergoddelijking van een man' ('la déification d'un homme') niet altijd gunstig uitpakt. Maar volgens *Le Petit Journal* was het gevaar geweken. De pro-Boulanger manifestatie op de nationale feestdag *Quatorze Juillet* had eerder een ludiek karakter, terwijl Boulanger zich er zelf bovendien niets van aan leek te trekken.¹³ Zo onschuldig was de eerdere bijeenkomst op het Gare de Lyon bij nader inzien niet geweest. Daarin, schreef *Le Petit Journal*, had een 'revolutionair gevaar' ('menace révolutionnaire') geschuild. Daarentegen werd Boulangers naam op 14 juli slechts gebruikt als een 'soort embleem van verzet tegen de regering'. Op de keper beschouwd was de viering echter een triomf geweest voor de republikeinen.¹⁴ In werkelijkheid, aldus *Le Petit Journal*, had het nooit getwijfeld aan het gezonde verstand van de Parijzenaars, die, als ze

¹¹ Vrije vertaling van: 'C'est la main tendue vers un maître. J'espère qu'il suffira de mentionner sur quelle pente nous glissons, pour provoquer une réaction salutaire.'). Geciteerd uit: 'Le départ du Général Boulanger', *Le Petit Journal*, 10 juli 1887.

¹² 'Les représentants de la politique révolutionnaire'. Geciteerd uit: idem. Met 'vertegenwoordigers van revolutionaire politiek' wordt bedoeld op de krachten die de republikeinse orde omver wilden werpen.

¹³ 'La Fête nationale', *Le Petit Journal*, 16 juli 1887.

¹⁴ 'Sorte d'emblème d'opposition contre le gouvernement'. Geciteerd uit: idem. Toch waren er wel enkele incidenten, gaf de krant de volgende dag toe. Zo waren manifestanten op weg naar het presidentiële paleis terwijl ze o.a. 'Weg met Grévy!' ('À bas Grévy!') riepen, wat volgens *Le Petit Journal* ongrondwettelijk was. Zie 'Dernier écho de la fête', *Le Petit Journal*, 17 juli 1887.

zich even hadden laten meeslepen, zich snel weer hadden herpakt.¹⁵ Die met andere woorden weer waren doordrongen van de onaantastbaarheid van de republiek.

In een ander artikel van 16 juli sprak *Le Petit Journal* voor het eerst duidelijk van ‘de boulangistische beweging’, die, zo werd volgens de krant eveneens duidelijk, werd geleid door de *Ligue des Patriotes* en door Paul Déroulède (op dat moment weliswaar officieel geen voorzitter maar wel nauw aan de liga verbonden). Die, schreef de krant, was echter ‘te goeder trouw’ (‘de bonne foi’) en hij had de liga verbonden aan de *radicaux*. Déroulède, vervolgde *Le Petit Journal*, zag in Boulanger een man die garant stond voor de noodzakelijke democratische hervormingen en een anti-Duitse politiek. Maar na deze constatering volgde een observatie: ‘men wil graag iets anders van generaal Boulanger maken dan een soldaat, wat juist bijzonder ongelukkig zou zijn’.¹⁶

Le Petit Journal leek over het algemeen niet ontevreden over de regering Rouvier, noch over de *Chambre*.¹⁷ Hoewel het een voorgenomen interpellatie van de regering door enkele Kamerleden afkeurde door erop te wijzen dat die de ‘algemene malaise die de geesten al zo belast zou verergeren’, schreef het later dat ‘alle reglementaire voorzorgsmaatregelen zijn getroffen om te voorkomen dat de zaken niet te lang gaan duren’.¹⁸ Kortom dat de *Chambre* zo efficiënt mogelijk zou werken. Een artikel dat de balans opmaakte van de zittingstermijn bevatte alleen een technische opsomming (het aantal vragen, interpellaties etc.) en geen kritische kanttekeningen.¹⁹ Toen de krant bovendien gewag maakte van een heftige ruzie tijdens het Kamerreces tussen de afgevaardigden Laur en de Cassagnac, waarbij de eerste de reactionairen (onder wie Cassagnac) verweet dat zij hadden gepoogd om Boulanger toen hij minister was te gebruiken in een complot tegen de republiek, kwam het vlug aanzetten met een Brits incident. In de *House of Commons* had een Ierse afgevaardigde gedreigd de nek van zijn Engelse collega te breken als die hem nog één keer zou interromperen. ‘Een dergelijke mate van ergernis en agressie’, concludeerde *Le Petit Journal* droogjes, ‘hebben we nog niet helemaal bereikt’.²⁰

¹⁵ ‘La Fête nationale’, *Le Petit Journal*, 16 juli 1887.

¹⁶ ‘On voudrait faire du général Boulanger autre chose qu’un soldat, ce qui serait précisément très fâcheux’. Geciteerd uit: ‘La Ligue des Patriotes’, *Le Petit Journal*, 16 juli 1887.

¹⁷ Om stilistische redenen worden in de tekst voor verwijzingen naar de *Chambre des Députés* afwisselend de termen *Chambre* en *Kamer* gebruikt.

¹⁸ ‘Le malaise qui pèse déjà si lourdement sur les esprits sera aggravé’. Geciteerd uit: ‘L’interpellation’, *Le Petit Journal*, 12 juli 1887; ‘Toutes les précautions réglementaires sont mises en oeuvre en vue d’éviter que rien ne traîne en longueur’. Geciteerd uit: ‘Chambre des députés’, *Le Petit Journal*, 22 juli 1887.

¹⁹ ‘Le bilan de la session’, *Le Petit Journal* 26 juli 1887.

²⁰ ‘Nous n’en sommes pas encore tout à fait à ce degré d’exaspération et de violence’. Geciteerd uit: ‘Les mœurs parlementaires’, *Le Petit Journal*, 31 juli 1887. Overigens was het een opmerkelijke ruzie tussen de heren afgevaardigden. Ten eerste omdat het verwijt van Laur jegens Cassagnac precies datgene was wat de

Een paar weken later sloeg het een andere toon aan. Sinds een maand, merkte *Le Petit Journal* op, werd er gesproken over staatsgrepen. Een deel van de *Chambre* zou ‘sympathie’ koesteren ‘voor de gewelddadige oplossingen’ (‘sympathie pour les solutions violentes’). Het stelde bovendien vast dat na een aantal incidenten en persoonlijke polemieken in diverse kranten over de legitimiteit en de mogelijkheid van geweld werd gediscussieerd. Als dat alleen theoretische of historische discussies waren, meende het, dan was het van weinig belang. Wat de krant betreft was het republikeinse bewind door het land aanvaard. Dat bewind maakte weliswaar een moeilijke periode door, maar was vitaal genoeg om die op eigen kracht te boven te komen. Gelet op het verleden zou dat bewind kortom niet meer aankloppen bij een ‘redder’ (‘sauveur’).²¹

Toch betreurde de krant ‘de onverschilligheid van de publieke opinie ten overstaan van deze ongrondwettige manifestaties en consultaties’ (‘l’indifférence de l’opinion devant des manifestations et des consultations anticonstitutionnelles’). Hoe kon het eigenlijk gebeuren, zo vroeg *Le Petit Journal* zich af, dat dit soort dingen openlijk en koelbloedig werd besproken? Nog niet zo lang daarvoor zou een dergelijke kwestie – wel of geen geweld tegen de republikeinse regering – immers van alle kanten op bezwaren zijn gestuit of had ze überhaupt niet ter sprake kunnen komen. Het kwam zeker niet doordat het idee van gewelddadige verandering school had gemaakt. Volgens de krant bestond er echter wel verschil tussen het parlementaire systeem en de democratie. Het eerste was in de praktijk eerder een sta-in-de-weg voor die democratie, dan een doelmatige kanalisering ervan: ‘(...) men wordt een beetje moe van bepaalde decepties, zoals men zich verontwaardigt over de hindernissen, de traagheid die het parlementaire systeem opwerpt tegen de wensen en verlangens van de democratie. Deze ontevredenheid incarneert zich niet in een persoonlijkheidscultus, maar ze heeft (wel) het enthousiasme bekoeld van de bevolking voor de instituties die niet doeltreffend genoeg werken.’²²

Hoewel men nog van mening verschilde over de details, schreef *Le Petit Journal*, waarden de termen herziening en hervorming rond. ‘Ieder reflecteert met een gelijk patriottisme over de manieren om de republiek beter richting te geven.’ Als dit slechts ‘de voorbode’ was ‘van een herbronning die orde zou weten te scheppen in de parlementaire

republikeinen de reactionairen later, toen bleek dat Boulanger politieke ambities had, verweten. Niet minder opmerkelijk was dat zowel Laur, nu nog behorend tot de gematigde republikeinse factie van de *opportunistes*, als de Cassagnac, overtuigd bonapartist, boulangist zouden worden.

²¹ ‘Coups d’États’, *Le Petit Journal*, 12 augustus 1887.

²² Vrije vertaling van: ‘(...) on se fatigue un peu de certaines déceptions, comme on s’indigne des résistances, des lenteurs qu’oppose le système parlementaire aux vœux et aux espérances de la démocratie. Ce mécontentement ne s’incarne pas dans le culte d’une personnalité, mais il a refroidi l’enthousiasme des populations pour des institutions dont la formule n’est point assez efficace.’ Geciteerd uit: idem.

verwarring’, dan was dat alleen maar goed nieuws. Maar de krant waarschuwde. ‘De facties zullen ongetwijfeld begrijpen naar welk gevaar hun verblinding ze leidt: als ze hun directe belangen even vergeten, dan zullen zien in hoeverre hun egoïsme een wig drijft tussen het volk en haar voorkeuren en overtuigingen. In de atmosfeer waarin ze zich bewegen ontbreekt het aan frisse lucht en licht: door koppig te volharden en zich af te zonderen in de kleine kring van hun passies en begeertes zetten ze veel op het spel. Frankrijk heeft grotere, hoogwaardiger, billijker visies, en als het ertoe zou komen zijn aspiraties op een naam, een man te projecteren, dan zou dat slechts gebeuren om zijn verlangens duidelijker uit te spreken; dat men luistert, dat de politici het land geven wat het terecht eist, en de crisis zal (...) vanzelf verdwijnen.’²³

Het citaat maakt duidelijk dat *Le Petit Journal* niet alleen de eerder bedoelde afstand benoemt tussen het volk en zijn voorkeuren en overtuigingen, maar ook de oorzaak daarvan: het parlement, in het bijzonder de *Chambre*, en de manier waarop Kamerleden hun mandaat invullen: met te veel navelstaren, te veel eigen- of groepsbelang, te weinig factie overstijgende politiek in het belang van Frankrijk en haar grote visies.²⁴ Het hele artikel toont aan dat een deel van de ideeën over het tekortschieten en de noodzaak van bijsturing van de republikeinse instituties al min of meer *reçu* waren voordat Boulanger ze expliciet aan zijn naam en campagne verbond. Wat *Le Petit Journal* bovendien lijkt te zeggen is dat politici moeten luisteren, omdat de bevolking anders zal bezwijken voor de verlokkingen van het populisme. Een aardige voorspelling.

Of de krant er op dat moment veel vertrouwen in had is de vraag. Op 31 augustus refereerde *Le Petit Journal* aan een wet waarover de Kamer, ‘ bezig met haar nutteloze discussies’ niet had gestemd.²⁵ Enkele weken later bepleitte de krant een bestuurlijke reorganisatie (minder prefecturen) en refereerde aan politici die ‘te veel zijn verstrikt in de middelmatige bekommernis om hun persoonlijke belangen’ en deed het vervolgens een beroep op ‘mannen van goede wil en oprechte publieke toewijding’, die men via de publieke

²³ ‘(...) le prélude d’un mouvement régénérateur qui remettra l’ordre dans le désarroi parlementaire (...). Les partis comprendront sans doute le péril où leur aveuglement les mène: ils verront, s’ils oublient un moment leurs intérêts immédiats, à quel point leur égoïsme détache le public de ses préférences et de ses convictions. L’atmosphère, dans laquelle ils se meuvent stérilement, manque trop d’air et de lumière: ils risquent beaucoup en s’obstinant et en s’enfermant dans le cercle étroit de leurs passions et de leurs appétits. La France a des vues plus larges, plus hautes, plus équitables: si elle arrivait à résumer dans un nom, dans un nomme, ses aspirations, ce ne serait que pour exprimer plus fortement ses volontés; qu’on l’écoute, que les politiques lui accordent ce qu’elle a le droit d’exiger, et la crise (...) se résoudra sans efforts.’ Geciteerd uit: *Coups d’États*, *Le Petit Journal*, 12 augustus 1887.

²⁴ Zie ook ‘Naturalisation coloniale’, *Le Petit Journal*, 27 augustus 1887, waarin de krant oproept tot concrete actie in plaats van ‘nutteloze politieke discussies’ (‘vaines discussions politiques’).

²⁵ ‘(...) au milieu de ses discussions oiseuses’. Geciteerd uit: ‘Moeurs Américaines’, *Le Petit Journal*, 31 augustus 1887.

opinie – ‘grote meesteres voor allen’ (‘notre grande maîtresse à tous’) – moest zien te bereiken.²⁶

Die nadruk op het belang van de juiste, geschikte mensen komt onder meer terug in een artikel over het honderdjarig jubileum van de Amerikaanse grondwet. In het begin, schreef *Le Petit Journal*, kampte ook de Amerikaanse republiek met heel wat agitatie en interne rivaliteit. ‘Wat de situatie echter altijd redde was het feit dat de machthebbers, zonder hun eigen partij te verloochenen of afstand te nemen van haar programma, beseften dat ze aan het hoofd van het land stonden, als arbiters en verzoeners, niet als meesters, en dat hun rol was om tussen allen te bemiddelen, in plaats van sommigen te verpletteren.’²⁷ Het jubileum, schreef *Le Petit Journal* nadat het was ingegaan op de moeilijkheden rondom de totstandkoming van de Amerikaanse grondwet, ‘heeft de wereld getoond wat zelfs gebrekkige en vanaf het begin omstreden instituties kunnen verschaffen, als men ze met een wijze standvastigheid in de praktijk brengt, in plaats van zich er continu op voor te bereiden om ze omver te werpen, onder het voorwendsel van verbetering.’²⁸

‘De waarheid’, schreef het een dag later, vlak voor de rentree van de *Chambre*, ‘is dat ieder zijn eigen gang gaat, met in gedachten zijn specifieke belang, zonder bekommernis om het belang van Frankrijk.’ Zelf hechtte *Le Petit Journal* daarentegen ‘niet aan de een of andere persoon, maar wij houden van Frankrijk met heel ons hart, en we zijn overtuigd dat de vooruitstrevende republiek de passende regeringsvorm is.’²⁹ De antirepublikeinen, vervolgde de krant, waren verdeeld. Nu was dus het moment voor de ‘redelijke republikeinen’ (‘républicains de raison’) om de gelederen te sluiten, want ‘alleen de hervormingsgezinde, vooruitstrevende republiek kan de behoeften bevredigen van de mensen die werken, die in vrede willen leven en de toekomst van hun familie veilig willen stellen.’³⁰

²⁶ ‘(...) trop resserrés dans le médiocre souci de leurs intérêts personnels (...) hommes de bonne volonté et de franc dévouement public’. Geciteerd uit: ‘Plan de réorganisation’, *Le Petit Journal*, 21 september 1887. Vier dagen eerder in het artikel ‘Le terrain déblayé’ noemde de krant de democratie de ‘absolute heerseres over de moderne wereld’ (‘la maîtresse absolue du monde moderne’).

²⁷ Vrije vertaling van: ‘Ce qui toujours sauva la situation, c’est que les hommes aux affaires, sans renier leur parti, ni désertir son programme, eurent le sentiment qu’ils étaient à la tête du pays, comme des arbitres et des conciliateurs, non comme des maîtres, et qu’ils avaient à remplir un rôle de médiation entre tous, non d’écrasement contre quelque-uns.’ Geciteerd uit: ‘Centenaire d’une Constitution’, *Le Petit Journal*, 28 september 1887.

²⁸ Vrije vertaling van: ‘Il a montré au monde ce que peuvent donner des institutions même défectueuses et contestées à l’origine, quand on les met en pratique avec une sage constance, au lieu de se préparer sans cesse à les bouleverser, sous prétexte d’amélioration.’ Geciteerd uit: idem.

²⁹ Vrije vertaling van: ‘La vérité est que chacun tire de son côté, ayant en vue son intérêt particulier, sans se préoccuper de l’intérêt de la France. Nous ne tenons pas à tel ou tel homme, nous, mais nous aimons la France de tout notre cœur, et nous sommes convaincus que la République progressive est le gouvernement qui lui convient.’ Geciteerd uit: ‘Serrons les rangs’, *Le Petit Journal*, 3 oktober 1887.

³⁰ ‘La République progressive, réformatrice, peut seule donner satisfaction aux besoins des travailleurs qui veulent vivre en paix et assurer l’avenir de leur famille.’ Geciteerd uit: idem.

Dankzij onthullingen in de republikeinse en op schandalen gerichte krant *XIXe Siècle* kwam het Wilsonschandaal aan het licht.³¹ ‘Je moet tot de wortels van het kwaad gaan om het uit te roeien’, schreef *Le Petit Journal* enkele dagen later.³² Gelegenheid was de arrestatie van een generaal in verband met het te koop aanbieden van *Légions d’honneur*. De affaire, zo werd duidelijk, had verschillende vertakkingen. *Le Petit Journal* onderkende direct het voor de instituties ondermijnende potentieel. Des te belangrijker was het om grondig te werk te gaan, want ‘overal (...) klinkt de vrees door dat de rang en de positie van bepaalde beschuldigen het onderzoek zullen dwarsbomen, de getuigenverklaringen afzwakken, en zullen leiden tot het sneuvelen van de aanklacht.’³³ Een dag eerder nog had *Le Petit Journal* geschreven dat de zaak geen politieke kwestie was. Er rustte nu echter een smet op de nationale eer, die moest worden schoongepoetst. ‘Het publiek wil gerechtigheid. Het publiek wil opheldering’.³⁴

Ook in deze affaire onderstreepte *Le Petit Journal* het belang van geschikte politici, zij het indirect en met een opmerking die deels iets zegt over de eigen taakopvatting van de krant: ‘te vaak hebben alleen beschuldigingen van buitenaf en aanvallen in de pers voor de noodzakelijke zuiveringen kunnen zorgen.’³⁵ In plaats van samen te werken, zoals kiezers wilden, verdeden de republikeinse politici hun tijd met ruziemaken en zaken van persoonlijk belang, maar ze verwaarloosden het algemeen belang. Als voorbeeld van de verkeerde instelling gaf de krant senator Alfred Naquet. Deze had in een speech gezegd dat als Rouvier premier wilde blijven, hij enkele ministers zou moeten laten vervangen door *radicaux*:³⁶ precies het politieke gekonkel dat *Le Petit Journal* hekelde. ‘Wat wij willen, wij, mensen die werken en belasting betalen, wij, patriotten, is dat de regering eindelijk de langverwachte hervormingen realiseert (...). Het land is moe van het getreuzel. Rouvier of een ander: het wil een echte regering.’³⁷

³¹ Zie onder meer ‘Le Trafic des Décorations au Ministère de la Guerre’, *Le XIXe Siècle*, 8 oktober 1887.

³² ‘Il faut pousser jusqu’aux racines du mal pour l’extirper ensuite’. Geciteerd uit: ‘Jusqu’au bout’, *Le Petit Journal*, 12 oktober 1887.

³³ Ibidem. Vrij vertaling van: ‘on entend exprimer la crainte que le rang et la situation de certains accusés ne faussent l’enquête, ne dénaturent les témoignages, ne mènent le procès à un avortement.’ Toch meende de krant dat het aan het gerechtelijk onderzoek was om het publiek tevreden te stellen en volledige opheldering te verschaffen (‘de faire pleine et entière la lumière’). ‘Il faut en finir’, *Le Petit Journal*, 13 oktober 1887.

³⁴ (...) ‘le public veut la justice. Le public veut la lumière’. Geciteerd uit: ‘De la lumière’, *Le Petit Journal*, 11 oktober 1887.

³⁵ ‘Trop souvent, les dénonciations du dehors, les attaques de la presse ont été seules capables de provoquer des épurations nécessaires.’ Geciteerd uit: ‘Jusqu’au bout’, *Le Petit Journal*, 12 oktober 1887.

³⁶ ‘Ote-toi de la que je m’y mette!’, *Le Petit Journal*, 19 oktober 1887.

³⁷ Ibidem. Vrije vertaling van: ‘Ce que nous voulons, nous travailleurs et contribuables, nous patriotes, c’est que le gouvernement réalise enfin les réformes depuis si longtemps attendues (...). Le pays est las du piétinement sur place: M. Rouvier ou un autre; il veut un vrai gouvernement.’

Als het over de politiek ging, merkte *Le Petit Journal* op, dan ‘is wat gisteren onwaarschijnlijk was morgen waarheid’.³⁸ Het liefst zou het alle persoonlijke begeertes en ambities negeren en alleen schrijven over de inhoud, over de belangrijke kwesties, maar feit was dat de eersten zich met de laatste dreigden te vermengen. Terwijl de krant er juist voor pleitte om de niet essentiële debatten – waarom begon Clemenceau weer over de scheiding van kerk en staat? – voor later te bewaren, en te focussen op de prioriteit: het op orde maken van de financiën.³⁹

Het probleem was dat aan het kabinet Rouvier een ‘abnormale coalitie’ (‘rapprochement anormal’) ten grondslag lag: tussen *radicaux* en conservatieven, waarna de eersten weer afstand hadden genomen van het kabinet.⁴⁰ Bovendien was er de Wilsonaffaire. *Le Petit Journal* laakte wat het beschouwde als een gebrek aan daadkracht van de regering. De *Chambre*, schreef het, had de regering een lesje geleerd door met spoed te stemmen voor een enquête, terwijl Grévy afstand had moeten nemen van zijn schoonzoon. Die op zijn beurt deed er goed aan te luisteren naar de ‘onpartijdige raad’ (‘conseil désintéressé’) die de krant hem had gegeven, namelijk om zijn parlementaire taken neer te leggen en volledig mee te werken met het onderzoek.⁴¹ Dit laatste om de publieke opinie – ‘soevereine meesteres, wat er verder ook wordt beweerd’ – tevreden te stellen.⁴²

De kritiek van *Le Petit Journal* lijkt in toenemende mate vooral gericht niet zozeer op de instituties, maar op de personen. Zo schreef het over justitiële hervormingen die het naar eigen zeggen al jarenlang steunde maar die steeds maar niet van de grond kwamen, dat ook de afgevaardigden ‘in de zeldzame heldere momenten die het byzantinisme van de zuivere politiek ze laat’ zich met de kwestie hadden beziggehouden. Tevergeefs, in dit geval. De juridische bureaucratie (griffiers, advocaten, gerechtsdeurwaarders) bleek te machtig.⁴³

Le Petit Journal eiste een snelle, grondige parlementaire enquête die de hele waarheid in de Wilsonaffaire boven water zou halen. ‘Als ze opheldering beloven, dan zal de natie de parlementariërs ook aan hun woord houden’.⁴⁴ De sprekers of *orateurs* in de Kamer waren

³⁸ ‘L’invraisemblance d’hier est souvent la vérité du lendemain’. Geciteerd uit: ‘La première bataille’, *Le Petit Journal*, 24 oktober 1887.

³⁹ ‘La première bataille’ en ‘Clemenceau’, *Le Petit Journal*, 24 oktober 1887.

⁴⁰ ‘La Rentrée des Chambres’, *Le Petit Journal*, 25 oktober 1887.

⁴¹ ‘L’Honneur avant tout’, *Le Petit Journal*, 27 oktober 1887; ‘La commission d’enquête’, *Le Petit Journal*, 29 oktober 1887.

⁴² ‘Maîtresse souveraine, quoi qu’on en dise’. Geciteerd uit: ‘La commission d’enquête’, *Le Petit Journal*, 28 oktober 1887.

⁴³ ‘Dans les rares moments de lucidité que leur laisse le byzantinisme de la politique pure’. Geciteerd uit: ‘L’Arbitrage’, *Le Petit Journal*, 2 november 1887.

⁴⁴ ‘Les parlementaires sont pris au mot par la nation, quand ils promettent la lumière’. Geciteerd uit: ‘L’Enquête’, *Le Petit Journal*, 5 november 1887.

echter vooral bezig met de val van het kabinet Rouvier, klaagde de krant, maar het publiek, dat werkte en ploeterde, moest niets hebben van die parlementaire intriges. Gelukkig kon dankzij de persvrijheid al het politieke gekonkel worden ontmaskerd. Van de ‘achterkamertjespolitiek’ (‘politique de couloirs’) had het publiek schoon genoeg.⁴⁵ *Le Petit Journal* bekende kleur: het hoopte dat er ‘een brede, gematigde republikeinse meerderheid’ kon worden gevormd, ‘liberaal, vooruitstrevend, vastbesloten om de verwachte hervormingen en noodzakelijke besparingen door te voeren.’ Maar het waarschuwde: ‘Bij de volgende verkiezingen zal het grote publiek de balans opmaken van wat jullie dan voor elkaar zullen hebben gekregen, heren afgevaardigden.’⁴⁶

De Wilsonaffaire domineerde het nieuws. Met de intenties van de afgevaardigden toen ze zich ‘met een zeldzame eensgezindheid uitspraken voor de parlementaire enquête’ was niets mis, meende *Le Petit Journal*, dat zelf stelde de publieke opinie te vertolken.⁴⁷ De interpretaties van het motief en doel daarvan verschilden echter. De krant sprak vertrouwen uit in de Kamer. Die was ‘te zeer doordrongen van de principes van democratische gelijkheid’ om zich alleen op de kleine vissen te richten en de grote ongestraft te laten weggemen. ‘De eer van het parlementaire regime en het belang van de Republiek vragen om een eerlijke gang van zaken, recht door zee’. Alleen op deze manier konden de gemoederen eindelijk bedaren en zou de commissie de sympathie van het publiek winnen.⁴⁸

De Wilsonaffaire bleef als een donkere wolk boven de Franse politiek hangen. *Le Petit Journal* berichtte er veel over en contrasteerde de ‘diepe eerlijkheid van het land’ (‘profonde honnêteté du pays’) met de ‘politieke rotzooi’ (‘ordures politiques’). Tegelijkertijd ‘rekent heel Frankrijk op zijn vertegenwoordigers voor het verdedigen van de eer van de republiek.’⁴⁹ De krant had respect voor Grévy’s staat van dienst, maar achtte zijn positie nu beklagenswaardig en het vroeg zich af of hij gezien alle gebeurtenissen voldoende ‘mentale vrijheid’ (‘liberté d’esprit’) had om zijn werk te doen, met name ook om de veranderende Europese omstandigheden waaronder een troonopvolging in Duitsland het hoofd te bieden.⁵⁰

⁴⁵ ‘L’Honnêteté politique’, *Le Petit Journal*, 6 november 1887.

⁴⁶ Ibidem. Vrije vertaling van: ‘une majorité républicaine compacte, libérale, progressive, décidée à faire aboutir les réformes attendues et à réaliser les économies nécessaires. Pour les prochaines élections, le grand public dressera le bilan de ce que vous aurez fait, messieurs les députés (...)’.

⁴⁷ ‘En se prononçant avec un rare ensemble pour l’enquête (...)’. ‘L’opinion publique dont nous sommes les interprètes’. Geciteerd uit: ‘Actes et Paroles’, *Le Petit Journal*, 10 november 1887.

⁴⁸ ‘Trop imbue des principes d’égalité démocratique (...)’. ‘L’honneur du régime parlementaire, l’intérêt de la République, réclament une marche honnête et droite’. Geciteerd uit: ‘Actes et Paroles’, *Le Petit Journal*, 10 november 1887.

⁴⁹ ‘La France entière compte sur ses représentants pour défendre l’honneur de la République.’ Geciteerd uit: ‘Question d’Honneur’, *Le Petit Journal*, 12 november 1887.

⁵⁰ ‘La Présidence’, *Le Petit Journal*, 13 november 1887.

Le Petit Journal was weinig positief over de manier waarop de affaire werd aangepakt. Er heerste malaise in de *Chambre* en de onderdelen van het bestuur werkten niet samen maar waren vooral bezig met jijbakken. ‘Waar is de regering?’ vroeg het zich af.⁵¹ En opnieuw contrasteerde de krant het ‘ijverige publiek, vol zelfvertrouwen, oprecht’ met de ‘beschamende zweren van de politiek’.⁵² Soms was de retoriek nog hoogdravender. De schuldigen moesten hard worden aangepakt, vond de krant, zodat de onschuldigen er niet onder zouden lijden. ‘Want het moet vaak en heel luid worden herhaald: het betreft een piepkleine uitzondering van verdorven politici, corrupte parlementariërs waarvan de schandalen ons doen walgen en welk soort nooit in Frankrijk wortel zal schieten. Geen enkel volk troeft het onze af als het gaat om eerlijkheid: vanuit traditie en instinct is zij bij ons een fundamentele deugd. Nergens verdraagt men op moediger wijze zulke zware lasten van de begroting en de landsverdediging! Zonder mopperen betaalt Frankrijk de geldelijke belasting en de tol aan bloed: zij is tot elk offer bereid.’⁵³

Le Petit Journal nuanceerde onmiskenbaar. Niet alle politici waren slecht: het ging om een kleine minderheid. Maar het citaat toont aan dat deze retoriek, die we ook bij Boulanger tegenkomen – het corrupte establishment, het zieke lichaam, de Franse eer – al voordat diens politieke campagne echt was begonnen al aanwezig was aan republikeinse kant. Tegenover de schande stonden echter genoeg mooie dingen, meende de krant. Daarom was het zaak dat de parlementaire enquête snel werd afgerond. Er diende een voorbeeld te worden gesteld, de morele wanorde moest worden beëindigd. Het blazoen van het Franse vaderland schoongepoetst. ‘Dat is onze troost voor het heden en onze garantie voor de toekomst.’⁵⁴ Of, zoals het twee dagen later schreef, het openbare leven moest ‘weer eerlijk en zuiver worden’ (‘redevienne honnête et pure’).⁵⁵ Pas als alle feiten en verantwoordelijkheden boven tafel waren gehaald, dan zou de moraal van deze geschiedenis kunnen worden bepaald; ‘deze trieste affaire die als resultaat zal hebben dat iedereen en alles weer op zijn plaats terecht

⁵¹ ‘Où est le gouvernement?’ Geciteerd uit: ‘Le Gouvernement’, *Le Petit Journal*, 14 november 1887.

⁵² ‘Le grand public, laborieux, confiant, sincère (...) les honteuses plaies du monde politique’. Geciteerd uit: ‘Le Pays’, *Le Petit Journal*, 15 november 1887.

⁵³ Vrije vertaling van: ‘Car il faut le répéter souvent et très fort: c’est une infime exception que celle de ces politiciens tarés, de ces parlementaires corrompus dont les scandales nous répugnent, mais dont la race ne s’implantera jamais en France. Aucun peuple ne surpasse le nôtre en honnêteté: elle est chez nous une vertu fondamentale, de tradition et d’instinct. Nulle part on ne supporte plus courageusement les charges si lourdes du budget et de la défense nationale! La France paye sans murmurer l’impôt de l’argent et du sang: elle est prête à tous les sacrifices.’ Geciteerd uit: ‘Le Pays’, *Le Petit Journal*, 15 november 1887. Op 17 november (‘La Justice pour tous’) benadrukte de krant wederom de eerlijkheid van het Franse volk.

⁵⁴ ‘C’est notre consolation pour le présent et notre garantie pour l’avenir’. Geciteerd uit: ibidem.

⁵⁵ ‘La Justice pour tous’, *Le Petit Journal*, 17 november 1887.

komt.⁵⁶ Intussen vond de krant dat Grévy zijn langste tijd had gehad, en bekritiseerde hem om zijn getreuzel. Men moest niet de fout maken om te veel te hechten aan zijn persoon: Grévy was niet onmisbaar en Frankrijk noch de republiek zou door zijn aftreden worden geraakt: wél door te weifelen. Zonder de ‘wedijver tussen de kandidaten’ (‘les compétitions des candidats’) en de ‘ongezonde rivaliteiten’ (‘les rivalités malsaines’) tussen de parlementaire groepen was zijn opvolging al een feit geweest. Het hekelde het ‘kinderachtige en beschamende gemarchandeer’ en contrasteerde het met de natie, ‘hongerend naar kalmte en moraliteit.’⁵⁷ De politici, waarschuwde *Le Petit Journal*, kozen een slecht moment voor ‘de rekenkunde van de achterkamers’ (‘l’arithmétique de couloirs’). ‘Al dit gedraal verandert in medeplichtigheid en zal tenslotte op een verraad lijken. Dat men opschiet en de politieke weg vrij maakt, zonder stil te staan bij vruchteloze zelfgenoemgzaamheden of onzuivere berekening.’⁵⁸

Eindelijk lijkt de *Chambre* het principe van gelijkheid in de praktijk te brengen, schreef *Le Petit Journal* naar aanleiding van de bijna unanieme Kamerbeslissing om Wilson strafrechtelijk te laten vervolgen.⁵⁹ Maar alleen *stemmen* voor vervolging, merkte de krant op, was voor de publieke opinie niet genoeg. De regering was veel te onzichtbaar en had zich niet eens uitgelaten over de affaire. Daarom moest de Kamer orde op zaken stellen. Eensgezind, want ‘geïsoleerd kunnen de facties weinig uitrichten; persoonlijke afwegingen voeren de boventoon bij de afgevaardigden.’⁶⁰

De toon werd steeds scherper. Toen de volgens *Le Petit Journal* veel te passieve regering Rouvier was gevallen, stelde de krant dat ook de positie van de president te veel was verzwakt, en justitie gecompromitteerd, terwijl de Kamer zich stilhield. ‘Het parlementaire bewind heeft vele tekortkomingen, maar het was moeilijk te voorzien dat het tot zo’n failliet kon komen.’⁶¹ De krant verweet Clemenceau, die de regering had geïnterpelleerd, dat hij een essentiële kwestie (de positie van Grévy) niet had aangesneden: ‘hij begint vaak dapper, maar

⁵⁶ ‘La Justice pour tous’, *Le Petit Journal*, 17 november 1887. Vrije vertaling van: ‘(...) cette sombre histoire qui aura pour résultat de remettre chacun et chaque chose à sa place.’

⁵⁷ Ibidem. Het hele citaat: ‘Il serait terriblement maladroit de se noyer dans ces pueriles et honteuses combinaisons, quand la nation, affamée de calme et de moralité (...)’. Ook op 20 november schreef de krant dat Grévy koppig was in zijn steun voor zijn schoonzoon.

⁵⁸ Vrije vertaling van: ‘Tous ces attermoissements deviennent des complicités et finiraient par avoir l’air d’une trahison. Qu’on se hâte, qu’on déblaye la route politique, sans s’attarder à de stériles complaisances ou de coupables calculs.’ Geciteerd uit: ‘Qu’on en finisse’, *Le Petit Journal*, 17 november 1887.

⁵⁹ ‘La Séance’, *Le Petit Journal*, 18 november 1887.

⁶⁰ ‘Isolés, les groupes ne peuvent rien faire; les considérations personnelles dominant les députés’. Geciteerd uit: ‘L’interpellation’, *Le Petit Journal*, 20 november 1887.

⁶¹ ‘Le régime parlementaire a de nombreux défauts; mais il était difficile de supposer qu’il pût aboutir à une telle faillite.’ Geciteerd uit: ‘Rien’, *Le Petit Journal*, 21 november 1887.

hij durft niet af te maken wat hij is begonnen. Hij beperkt zich tot afbreken.’⁶² De situatie was ernstig. Er was ‘niet eens de schijn van een regering’; waar waren de waardige kandidaten voor de opvolging van Rouvier en zijn ministers? Hoe zou een uitgebluste Grévy hun vertrouwen kunnen inboezemen? ‘Elke dag verzwakt de deugd van de overheidsinstanties verder, iedere dag houdt een radertje op te functioneren. Waar zullen we eindigen? Wie zal deze stroom een halt toe roepen? Wie ziet het anker en de redding? Terwijl wij worstelen met een opeenstapeling van ongezonde rivaliteiten, een chaos aan ondoordachte maatregelen en ongehoorde conflicten, bezoekt de Russische keizer Berlijn.’⁶³ Voor *Le Petit Journal* was het duidelijk. De gevolgen van de chaos waren niet alleen intern. De Franse positie in de wereld stond op het spel. Was er dus niet, zo vroeg het zich af, ‘een patriottisch elan’ nodig, dat ‘de republiek bevrijdt en ons onze handelingsvrijheid teruggeeft?’ ‘Heel Frankrijk’, stelde het met een weinig subtile toespeling op Grévy, ‘roept om het opofferen van hinderlijke individuen’.⁶⁴

De crisis was zo heftig volgens *Le Petit Journal* dat alleen een plenaire bijeenkomst van alle republikeinen soelaas kon bieden. Zij hadden de verantwoordelijkheid om Frankrijk te regeren. Treuzelen was ‘onvergeeflijk’ (‘impardonnable’). Maar ‘de republikeinen in de *Chambre* lijken de situatie niet goed te bevatten: in plaats van met het belangrijkste, de eer van de regering, houden zij zich bezig met formele vragen.’ Hoe anders was dat voor de natie. Die, ‘met een bewonderenswaardige eensgezindheid en een kalme, onaflatende wil, heeft de Kamer tot nu toe verteld wat zij moest doen.’⁶⁵ *Le Petit Journal* hoopte dat de afgevaardigden op tijd zouden handelen, om niet zelf in de ongenade te raken die de hoogste ambtsdrager van de republiek inmiddels ten deel was gevallen. De kop van het belendende (voorpagina-) artikel was weinig hoopvol: ‘JOURNÉE PERDUE A LA CHAMBRE DES DÉPUTÉS.’

De institutionele crisis bood de krant een gelegenheid om de eigen geloofsbrieven nog maar eens voor het voetlicht te brengen. Die greep hij met beide handen aan: ‘*Le Petit Journal*

⁶² ‘M. Clemenceau a souvent de hardis débuts, mais il n’ose finir ce qu’il a commencé. Il se borne à détruire.’ Geciteerd uit: ‘Rien’, *Le Petit Journal*, 21 november 1887.

⁶³ ‘Il n’y a plus même un fantôme de gouvernement (...). Chaque jour la vertu des pouvoirs publics s’énervé et s’affaisse, chaque jour un rouage cesse de fonctionner. Où nous arrêterons-nous? Qui résistera à ce courant? Qui trouvera l’ancre et le salut? Tandis que nous nous débattons dans un amas de malsaines compétitions, dans un tohu-bohu de mesures irréflechies, de conflits inouïs, l’empereur de Russie passe à Berlin.’ Geciteerd uit: ‘Rien’, *Le Petit Journal*, 21 november 1887.

⁶⁴ ‘Un élan patriotique qui affranchise la République et nous rende notre liberté d’action? (...). C’est la voix de la France entière qui exige le sacrifice des personnalités encombrantes’. Geciteerd uit: ‘Rien’, *Le Petit Journal*, 21 november 1887.

⁶⁵ Vrije vertaling van: ‘(...) les républicains de la Chambre ne paraissent pas avoir un sentiment bien précis de la situation. Les questions de forme les préoccupent bien plus que la question supérieure de l’honneur du gouvernement. Le pays, avec une admirable unanimité, et dont la calme volonté ne s’est pas démentie un seul instant, a dicté jusqu’à présent sa conduite à la Chambre.’ Geciteerd uit: ‘Réunion Plénière’, *Le Petit Journal*, 23 november 1887.

behoort aan geen enkele partij toe, laat staan aan een individu; hij is de spreekbuis van de publieke opinie en de vrijheid.’⁶⁶ Van het land. En wat wilde dat land? ‘Vervuld van het verlangen om de bestaande instituties te consolideren, naar een eerbare, energieke, stabiele regering, gaat het ervan uit dat de politici door dezelfde loyale en onbaatzuchtige intenties zijn gedreven. Als ze hun rol en taak beter hadden begrepen, dan hadden ze al helderheid geschapen en duidelijk de waarborgen aangegeven die het functioneren van het republikeinse regime vereist: op het risico af om bepaalde persoonlijkheden voor het hoofd te stoten, hadden ze de moed gehad om minder tolerant te zijn en waren ze het eens geworden over een eerlijke en eerbare oplossing, die alle mensen van goede wil verenigt (...). Nooit zijn persoonlijke ambities meer misplaatst geweest dan nu; het is gevaarlijk om de indruk te wekken dat zij het nationale belang domineren.’⁶⁷ *Le Petit Journal* herhaalde dat het tijd was voor een bijeenkomst van alle republikeinen. In de tussentijd was het aan de ervaren politici om met de president van gedachten te wisselen. *Le Petit Journal* sprak de hoop uit dat zij zich bewust waren van de ernst van hun taak, en ze hun individuele ambities en rivaliteiten opzij konden zetten. Het doel? Het herstellen van het presidentiële gezag. Slechts als dat gebeurde konden waardige, stabiele regeringen worden gevormd.⁶⁸ In dezelfde editie maakte de krant gewag van een initiatiefwet van de bonapartistische afgevaardigde Jolibois met als onderwerp constitutionele herziening: dat krijg je, als de republikeinse groepen de handen niet ineenslaan en de leiding nemen, merkte *Le Petit Journal* op.⁶⁹ Jolibois en de zijnen wilden van het parlementaire bestel af door de invoering van plebiscieten en een direct door het volk gekozen president. Het voorstel deed nogal wat stof opwaaien, maar haalde niet genoeg stemmen voor een spoeddebat en werd zodoende niet inhoudelijk behandeld. Het zou echter zeker niet de laatste keer zijn dat het woord herziening in de politieke discussie zou opduiken.

⁶⁶ ‘*Le Petit Journal* n’appartient à aucun parti, à plus forte raison n’appartient-il à aucun homme; il est l’organe de l’opinion publique et de la liberté.’ Geciteerd uit: ‘M. Clémenceau A L’Élysée’, *Le Petit Journal*, 23 november 1887.

⁶⁷ Vrije vertaling van: ‘Rempli du désir sincère de consolider les institutions existantes, de retrouver un gouvernement honoré, énergique, stable, il suppose que les hommes politiques sont animés des mêmes intentions loyales et désintéressées. S’il avaient mieux compris leur rôle et leur devoir, ils auraient déjà éclairci les obscurités de la situation, et nettement indiqué les garanties que réclame le fonctionnement du régime républicain: au risque de déplaire à quelques personnalités, ils auraient eu le courage de renoncer à certaines tolérances, ils se seraient accordés pour découvrir une formule franche, honorable, groupant toutes les bonnes volontés (...). Les ambitions individuelles n’ont jamais été plus déplacées qu’aujourd’hui; il est dangereux de laisser supposer qu’elles dominent l’intérêt national.’ Geciteerd uit: ‘Le But’, *Le Petit Journal*, 23 november 1887. In dezelfde zin over persoonlijke ambities die ondergeschikt moesten worden gemaakt aan het algemene belang, zie ‘Trop de Candidats’, *Le Petit Journal* 24 november 1887.

⁶⁸ Idem.

⁶⁹ ‘La Révision’ (anders dan hier staat in de kop boven het stuk geen accent op de letter e), *Le Petit Journal*, 23 november 1887.

‘La Crise’, kopte *Le Petit Journal* op 24 november. Het stoorde zich aan bepaalde politieke persoonlijkheden (het noemde *radicaux* Goblet en Brisson) die, in plaats van een bijdrage te leveren aan het oplossen van de crisis, hun eigen ambities voor een bepaalde positie niet onder stoelen of banken staken. ‘Dankzij zijn zwakte als premier,’ schreef *Le Petit Journal* over laatstgenoemde, had rechts een derde van alle Kamerzetels kunnen veroveren ‘en verlamt er sindsdien alle regeringsacties en laat achtereenvolgens alle kabinetten door spanning op de klippen lopen.’⁷⁰ De schuld van de politieke chaos lag dus niet alleen bij de republikeinen. Hoewel Grévy nog niet was afgetreden schreef het op 25 november dat de crisis voorbij was. ‘Frankrijk is eerlijk en loyaal; zijn leider mag zelfs niet verdacht worden, direct of via zijn schoonzoon.’⁷¹ Nu, stelde *Le Petit Journal* in een stuk dat Grévy complimenteerde met zijn lange carrière, na te lang te hebben gewacht, had de president de boodschap eindelijk begrepen en had hij ingezien dat zijn positie onhoudbaar was. Dat zou hij althans in een interview hebben gezegd. Maar Grévy zelf ontkende dat de volgende dag. De avond na het interview had hij juist verklaard dat hij wilde aanblijven: een koppigheid die de krant streng veroordeelde.⁷² Door zijn handelen stelde Grévy niet alleen de rust in het land op de proef, maar zette ook het landsbelang op het spel.⁷³ Het was geen politieke crisis pur sang volgens *Le Petit Journal*, maar een persoonlijke.⁷⁴ Als Grévy volhardde in zijn weigering, dan zou hij een ‘autoritaire soeverein’ (‘souverain autoritaire’) worden en zijn handlangers ‘medeplichtigen’ (‘complices’).⁷⁵

De resultaten van een aantal deelverkiezingen voor de *Chambre* stemden de krant optimistisch. Ze lieten zien dat kiezers gehecht waren aan de bestaande instituties en dat de ingeslagen, republikeinse weg de juiste was. Maar niet alleen dat. Op grond van de ‘standvastigheid’ (‘fermeté’) van het electoraat viel volgens *Le Petit Journal* ook te concluderen dat het tevreden was met de morele les die bepaalde personen hadden ontvangen; dat het de Republiek bovendien niet verwarde ‘met de zogenaamde republikeinen die haar

⁷⁰ Vrije vertaling van: ‘Grace à sa faiblesse, la droite a conquis un tiers de la Chambre, et depuis, elle y paralyse toute action gouvernementale et fait successivement échouer tous les cabinets par des coalitions.’ Geciteerd uit: ‘Trop de candidats’, *Le Petit Journal*, 24 november 1887.

⁷¹ Vrije vertaling van: ‘La France est honnête et loyale; son chef ne doit pas même être soupçonné, soit directement, soit par l’intermédiaire de son gendre.’ Geciteerd uit: ‘Président de la République’, *Le Petit Journal*, 25 november 1887.

⁷² ‘Il fait en finir’, *Le Petit Journal*, 26 november 1887.

⁷³ ‘La Fin’, *Le Petit Journal*, 27 november 1887.

⁷⁴ Op 30 november refereerde de krant echter aan ‘een ministeriële crisis verergerd door een presidentiële’ (‘une crise ministérielle aggravée par une crise présidentielle’). Geciteerd in: ‘Calme & Confiance’.

⁷⁵ ‘Nouvel Ajournement’, *Le Petit Journal*, 28 november 1887.

bezoedelen en zich ertoe beperken haar principe voor eigen hun gewin te benutten.⁷⁶ De krant ging nog verder. De kalmte die het electoraat tentoonspreidde zou ‘diegenen die doen alsof het vertrek van een president zonder gezag het regime verzwakt en een gevaar is voor de toekomst de voet dwarszetten.’⁷⁷ Het voordeel van het bestaande republikeinse systeem, meende *Le Petit Journal*, was juist dat het een ‘soepele’ (‘sans encombre’) machtswisseling faciliteerde. ‘In het land weet men het; men heeft vertrouwen in deze elasticiteit van de constitutie.’⁷⁸ Het prees het Franse volk voor zijn ‘onwrikbare kalmte’ (‘tranquillité inébranlable’), een wijsheid die gunstig afstak bij de agitatie van eerdere tijden. ‘Het politieke temperament van het volk is volledig rijp voor de beoefening van de gewoonten van de vrijheid.’ Dat was ‘meer dan een vooruitgang; het is een totale transformatie en zij moet iedereen die een einde wil maken aan het favoritisme en de bevoegdheidsoverschrijdingen geruststellen en in hun wilskracht bevestigen.’⁷⁹ Veelzeggende commentaren, omdat ze enkele zaken goed illustreren. Ten eerste de nadruk op de kwaliteiten van het volk, die gunstig afsteken bij die van politici. Ten tweede geeft *Le Petit Journal* blijk van een bepaald beschavingsidee: de republiek was daarin een stap voorwaarts, maar pas bij een bepaalde rijpheid van temperament kon een volk daar goed gebruik van maken. De republiek veronderstelde met andere woorden een zeker zedelijk niveau. Tenslotte bewijzen de commentaren van 30 november dat *Le Petit Journal* bepaald geen vooruitziende blik had wat betreft het boulangisme en het onderliggende sentiment. De hechting aan de instituties die het naar aanleiding van de voor republikeinen gunstig verlopen deelverkiezingen constateerde zou nog sterk op de proef worden gesteld. In hoeverre was *Le Petit Journal* zelf eigenlijk aan die instituties gehecht?

Genoeg om zich druk te maken over de eigenschappen waarover een nieuwe president zou moeten beschikken. Hij moest, meende het, in ieder geval patriottisch zijn en – in tegenstelling tot de zittende – het publieke belang altijd vooropstellen. Het hoopte dat de volksvertegenwoordigers die over een opvolger stemden de ‘meest ervarene, de meest

⁷⁶ ‘Il ne confond pas la République avec les prétendus républicains qui la déshonorent et se bornent à exploiter le principe à leur profit.’ Geciteerd uit: ‘Calme & Confiance’, *Le Petit Journal*, 30 november 1887.

⁷⁷ Vrije vertaling van: ‘Ce calme déjouera les calculs de ceux qui prétendent que le départ d’un président de la République sans autorité est un affaiblissement du régime et un danger pour l’avenir.’ Geciteerd uit: ‘Calme & Confiance’, *Le Petit Journal*, 30 november 1887.

⁷⁸ Vrije vertaling van: ‘On le sait dans le pays; on a confiance dans cette élasticité de la Constitution.’ Geciteerd uit: idem.

⁷⁹ Vrije vertaling van: ‘Le tempérament politique de la nation (...) est tout à fait mûre pour la pratique des mœurs de la liberté. C’est plus qu’un progrès; c’est une complète transformation; elle doit rassurer tout le monde et confirmer dans leur énergie ceux qui ont résolu d’en finir avec le favoritisme et les excès de pouvoir.’ Geciteerd uit: ‘Calme & Confiance’, *Le Petit Journal*, 30 november 1887.

capabele, de waardigste' aan een meerderheid zouden helpen.⁸⁰ Het land, schreef de krant met een woordkeus die van Boulanger had kunnen zijn, tolereerde de intriges niet langer en 'vraagt om een politiek van zuivering en eerlijkheid ('demande une politique d'épuration et d'honnêteté').⁸¹ Voor Grévy had het geen goed woord meer over. Zeker niet toen bleek dat die opnieuw overwoog om *niet* af te treden. *Le Petit Journal* had schoon genoeg van zijn ambivalente gedrag, en vroeg zich zelfs af of de president 'niet de speelbal van een of ander kwaad genie' was.⁸² Het waarschuwde: 'we zijn op de uiterste grens beland van de politieke komedie.'⁸³ De *Chambre*, die tijdens de crisis zoveel geduld had getoond, moest nu echt het voortouw nemen.

De volgende dag publiceerde *Le Petit Journal* een brief van Grévy. Hij trad af. Grévy, meende *Le Petit Journal*, had ten onrechte 'de wil van het volk en van het parlement willen trotseren.'⁸⁴ Het verweet hem dat hij door tot op het laatste moment te blijven 'niet alleen Frankrijk had doen vastlopen, de crisis had verergerd en de wetgevende tegen de uitvoerende macht had opgezet', maar ook 'de massa over zijn toeren had gejaagd en Parijs had opgezadeld met de dreiging van revolutionaire agitatie.'⁸⁵ De krant toonde zich ingenomen met de keus van compromiskandidaat Carnot als Grévy's opvolger. Het prees zijn karakter. 'Het echte patriottisme' voegde het toe, 'bestaat eruit om ongeacht rang of positie het noodzakelijke te doen om het publieke belang te dienen.'⁸⁶ Sadi-Carnot was bij uitstek de persoon om een coalitie te smeden van mensen van goede wil. Het wees hem bovendien op zijn prioriteiten: 'externe vrede, interne rust'.⁸⁷

Carnot inspireerde het publiek volgens *Le Petit Journal* tot vertrouwen. In zijn verkiezing zou het zelfs 'de triomf van moraliteit over de parlementaire intriges' zien. Carnot, zo schreef de krant, had niemand iets beloofd en kon daarom 'een tijdperk van loyale politiek en eerlijke regering' inluiden. Door snel en grondig te werken zou de enquêtecommissie over

⁸⁰ '(...) et assureront la majorité au candidat le plus expérimenté, au plus capable et au plus digne.') Geciteerd uit: 'Le Président Futur', *Le Petit Journal*, 1 december 1887.

⁸¹ 'La Politique de L'Élysée', *Le Petit Journal*, 1 december 1887.

⁸² 'On se demande positivement si M. Grévy (...) n'est pas le jouet lui-même de quelque mauvais génie.' Geciteerd uit: 'Journée des Dupes', *Le Petit Journal*, 3 december 1887.

⁸³ 'Nous voici arrivés à l'extrême limite de la comédie politique.' Geciteerd uit: idem.

⁸⁴ '(...) il espérait triompher de la volonté du pays en des Chambres.' Geciteerd uit: 'La Déchéance', *Le Petit Journal*, 4 december 1887.

⁸⁵ Vrije vertaling van: 'Toute une journée, les plans personnels de l'Élysée ont tenu la France en échec, exaspéré la crise, provoqué un conflit entre le pouvoir législatif et le pouvoir exécutif, surexcité la foule et menacé Paris d'une agitation révolutionnaire.'

⁸⁶ Vrije vertaling van: 'Le patriotisme réel consiste à faire les besognes indispensables, quel que soit le rang, quel que soit le poste où l'intérêt public nous appelle.' Geciteerd uit: 'M. Sadi-Carnot Président de la République', *Le Petit Journal*, 5 december 1887.

⁸⁷ '(...) la paix à l'extérieur, la tranquillité à l'intérieur.' Geciteerd uit: 'Paix et Tranquillité', *Le Petit Journal*, 6 december 1887. Wederom prees de krant Sadi-Carnot.

Wilsonschaandaal hem kunnen helpen.⁸⁸ Volgens *Le Petit Journal* snapte Carnot in ieder geval wat er van hem werd verwacht en was hij ook in staat om te leveren, maar het betreunde dat hij niet wat kordater optrad om de regeringscrisis te bezweren die nog altijd speelde (er was sprake van het demissionaire kabinet Rouvier). Door middel van een ‘solide kabinet’ moest de verdeeldheid in het parlement het hoofd worden geboden. ‘Het enige gevaar van de situatie komt van de moeilijkheid om de tegengestelde belangen van de politieke groepen met elkaar in overeenstemming te brengen; zij moeten elkaar niet meer bestrijden, zoals in het verleden.’⁸⁹ De oplossing? Een politiek van concentratie. Volgens de krant hadden de republikeinen laten zien dat ze daartoe in staat waren: ze hadden zich immers uiteindelijk eensgezind achter Carnot geschaard. ‘Het land steunt iedereen die de belangen van de staat niet opoffert aan eigenbelang.’⁹⁰ Wat *Le Petit Journal* zelf betreft, dat had slechts ‘één doel en één ambitie: de inspanningen bevorderen, voor het nationale welzijn, van de mannen die dat dienen.’⁹¹

Al gauw dienden zich echter de eerste problemen aan. Goblet, die na de weigering van Fallières de taak op zich had genomen om een regering te vormen, slaagde er niet in een republikeinse concentratie te creëren. Fallières accepteerde de opdracht daarna alsnog, maar ook zijn pogingen liepen spaak, terwijl op 10 december in het Palais Bourbon een moordaanslag werd gepleegd op de vooraanstaande *opportuniste* Jules Ferry.⁹² Was er soms een ontbinding van de Kamer nodig, zoals sommigen meenden, een beroep op het land, ‘le maître suprême’? *Le Petit Journal* geloofde van niet.⁹³ Carnot vroeg senator en oud-minister Pierre Tirard om een regering te vormen. Die accepteerde en slaagde. Over de kans dat het kabinet daadwerkelijk en duurzaam orde op zaken zou stellen was de krant somber: ‘helaas raken ook de beste combinaties in een fatale botsing met het obstakel van het parlementarisme.’⁹⁴ ‘Wij begrijpen niet waarom het parlement zo op de jacht op portefeuilles is gericht; dat het nationale belang altijd raakt ondergesneeuwd door geruzie van de ene klik

⁸⁸ ‘Le triomphe de la moralité sur les intrigues parlementaires (...) une ère de politique loyale et de gouvernement honnête’. Geciteerd uit: ‘La Commission d’enquête’, *Le Petit Journal*, 7 december 1887.

⁸⁹ ‘Le seul danger de la situation vient de la difficulté de mettre d’accord les intérêts opposés des groupes politiques; il ne faut plus qu’ils se combattent, comme par le passé.’ Geciteerd uit: ‘L’accord nécessaire’, *Le Petit Journal*, 10 december 1887.

⁹⁰ Vrije vertaling van: ‘Le pays soutient tous ceux qui ne sacrifient pas les affaires de l’État aux leurs.’ Geciteerd uit: ‘L’accord nécessaire’, *Le Petit Journal*, 10 december 1887.

⁹¹ Vrije vertaling van: ‘(...) qu’une but, une ambition: favoriser, pour le bien de la nation, les efforts des hommes qui la servent.’ Geciteerd uit: ‘L’accord nécessaire’, *Le Petit Journal*, 10 december 1887.

⁹² Hij overleefde het, maar een van de kogels die de dader – een revanchist die vond dat Ferry Frankrijk had verraden – op hem afvuurde bleef in zijn borst zitten.

⁹³ Om praktische redenen die met het budget te maken hadden, maar ook omdat Carnot nog een optie had: Tirard. ‘Dissolution’, *Le Petit Journal*, 13 december 1887.

⁹⁴ Vrije vertaling van: ‘Malheureusement les meilleures combinaisons se heurtent fatalement à l’obstacle du parlementarisme.’ Geciteerd uit: ‘Le Ministère’, *Le Petit Journal*, 15 december 1887.

met de andere.’ Maar het wist ook: ‘de regering heeft hoe dan ook een meerderheid nodig.’⁹⁵ Die kon geen enkele republikeinse groep alleen garanderen.

Op 18 december blikte *Le Petit Journal*, met het kerstreces aanstaande, terug op de voorafgaande maanden. Het meende dat het Franse publiek de crises bewonderenswaardig goed had verdragen, terwijl ‘de situatie drie of vier keer zo gespannen leek dat alleen een revolutie nog uitkomst kon bieden.’⁹⁶ De zaken waren nog steeds niet goed geregeld, want er was slechts sprake van een voorlopige regering die nog niet kon rekenen op een Kamermeerderheid, maar de Fransen konden rustig kerst en nieuwjaar vieren met hun familie. Dat was volgens de krant het belangrijkste. De rest was slechts een ‘serie incidenten gereguleerd door de constitutie en republikeinse gewoonten’.⁹⁷ Het bewijs hiervan was volgens *Le Petit Journal* dat alle partijen – van *extrême gauche* tot de conservatieven – de aanslag op Ferry scherp veroordeelden. ‘Onder elk ander regime’, vervolgde het commentaar, ‘hadden de gebeurtenissen die zich sinds anderhalve maand hebben voorgedaan een sociale, revolutionaire crisis veroorzaakt. Wij zijn eruit gekomen met twee *constitutionele* crises: presidentieel en ministerieel.’⁹⁸ De volgende was ongetwijfeld in aantocht. Als die gepaard ging met algemene verkiezingen, dan had het blad er alle vertrouwen in dat zij beheersbaar bleef.⁹⁹

Terugkijkend op alle turbulentie roemde *Le Petit Journal* aldus de veerkracht van het republikeinse systeem. Die veerkracht zou hard nodig zijn, want de crisis waar de krant op hintte zou er inderdaad komen, al was die anders dan voorzien.

3.2 Januari 1888- augustus 1889

Terugkijkend op 1887 en in het bijzonder op de nasleep van het Wilsonschandaal observeerde *Le Petit Journal* op Nieuwjaarsdag een toegenomen politieke verdeeldheid, maar schreef merkwaardig genoeg ook dat het jaar zonder serieuze problemen was voorbijgegaan. De crisis die Frankrijk doormaakte was niet ernstig: ‘het kwaad is oppervlakkig en heeft de diepere

⁹⁵ Vrije vertaling van: ‘Nous ne comprenons pas que le Parlement s'attache avec une âpreté égoïste à la chasse des portefeuilles; que les querelles de coterie fassent perpétuellement oublier les intérêts de l'État. Mais il faut tout de même une majorité au ministère.’ Geciteerd uit: ‘Le Ministère’, *Le Petit Journal* 15 december 1887.

⁹⁶ ‘Trois ou quatre fois au moins la situation a paru tellement tendue qu’une révolution parassait le seul moyen de la dénouer.’ Geciteerd uit: ‘Les Vacances’, *Le Petit Journal*, 18 december 1887.

⁹⁷ ‘Une série d’incidents régularisés par la constitution et par les mœurs républicaines’. Geciteerd uit: ‘Les Vacances’, *Le Petit Journal*, 18 december 1887.

⁹⁸ Vrije vertaling van: ‘Sous tout autre gouvernement, les événements qui se sont succédé depuis un mois et demi auraient provoqué une crise sociale et révolutionnaire. Nous en avons été quittes pour deux crises constitutionnelles, savoir: présidentielle et ministérielle.’

⁹⁹ Ibidem.

lagen van de natie niet geraakt, de natie die altijd sterk is, energiek en daadkrachtig, en waarvan alles kan worden verwacht en gehoopt.’¹⁰⁰ Ontbinding van de *Chambre* werd een belangrijk thema in het publieke debat. Maar of politici nu voor of tegen waren, schreef de krant, ze zouden zich geheel laten leiden door eigenbelang: dat was ‘hun gewoonte.’¹⁰¹ Zelf gaf *Le Petit Journal* de voorkeur aan de vorming van een stabiele regering zonder Kamerontbinding. Maar de Kamer was instabiel en zonder publiek vertrouwen ging het niet werken. Alleen als zij zich onverhoeds nuttig zou maken door reële hervormingen kon de *Chambre* aanblijven. Zo niet, dan zat er maar een ding op: ‘zichzelf hervormen.’¹⁰²

Le Petit Journal was niet optimistisch. ‘De grote moeilijkheid van binnenlandse politiek is de verdeeldheid tussen partijen in de Kamer.’ Die partijen waren volgens de krant onvoldoende geworteld in Frankrijk. Er was sprake van ‘een politieke fragmentatie die ontaardt in koehandel op verkiezingsdag en die elke sessie het lot van de regering weer op het spel zet (...). Het onbenulligste incident kan in een conflict resulteren.’¹⁰³ Gelukkig wachtte het electoraat ‘onverstoorbaar’ af terwijl de politieke strijd werd gestreden. ‘Het weet dat het het laatste woord heeft (...). De politieke en parlementaire crises zullen overwaaien: ze zullen als schouwspelen worden gezien (...) die men via het verslag in de krant tot zich neemt en waaraan men niet de minste behoefte voelt om mee te doen. De bekommernissen van mensen zijn veel eerder economisch en sociaal dan politiek; de Republiek is buiten gevaar; het publiek vraagt slechts één ding: het verdienen van een boterham en het veiligstellen van de toekomst.’¹⁰⁴

Le Petit Journal gaf de Kamer de schuld van de regeringscrises die het zo verafschuwde. De Senaat speelde wat dat betreft slechts een kleine rol, want het was de

¹⁰⁰ ‘Le mal est à la surface, il n’a pas atteint les profondeurs de la nation qui, elle, est toujours forte, énergique et puissant, et de qui l’on peut tout attendre et tout espérer.’ Geciteerd uit: ‘L’Année qui finit’, *Le Petit Journal*, 1 januari 1888.

¹⁰¹ Het hele citaat: ‘Nul doute que les politiciens ne l’exploitent, c’est leur habitude; les uns la désirent, parce qu’elle arrange leurs affaires électorales; les autres la repoussent, parce qu’ils la craignent.’ Geciteerd uit: ‘L’esprit de réforme’, *Le Petit Journal*, 1 januari 1888.

¹⁰² ‘Si (...) elle ne se transforme pas, qu’elle se réforme.’ Geciteerd uit: ‘L’esprit de réforme’, *Le Petit Journal*, 1 januari 1888.

¹⁰³ ‘La grande difficulté à l’intérieur, c’est la division des parties dans la Chambre des députés (...) C’est un émiettement politique qui dégénère en marchandage au moment des votes et qui met à chaque séance en question le sort des ministres (...). Le moindre incident peut dégénérer en conflit.’ Geciteerd uit: ‘L’année nouvelle’, *Le Petit Journal*, 2 januari 1888.

¹⁰⁴ Vrije vertaling van: ‘Il sait que le dernier mot lui restera, et il assiste avec un sang froid imperturbable aux luttes passionnées de la tribune (...). Les crises politiques et parlementaire passeront: elles seront considérées comme des spectacles (...) que l’on suivra par le compte rendu des journaux, auxquels on n’aura nullement envie de coopérer. Les préoccupations sont beaucoup plus économiques et sociales que politiques; la République est hors toute atteinte; le grand public ne demande qu’une chose, c’est de gagner sa vie et d’assurer l’avenir.’ Geciteerd uit: ‘L’année nouvelle’, *Le Petit Journal*, 2 januari 1888.

Chambre die de regering een stabiele meerderheid moest garanderen.¹⁰⁵ Maar diezelfde *Chambre*, schreef de krant, creëerde kabinetsposities voor sommigen, terwijl zij naliet de meest capable mannen te selecteren voor het ambt dat ze verdienden.¹⁰⁶ De Kamer was tekortgeschoten. Er waren te weinig hervormingen geweest en te veel gekibbel.¹⁰⁷ Intussen kon alleen een politiek van republikeinse concentratie de vijanden van de Franse instituties het hoofd bieden.¹⁰⁸ Zo bekritiseerde *Le Petit Journal* de bekende *opportunistische* senator Eugène Spuller, omdat hij bij diverse gelegenheden samenwerking met de *radicaux* had geweigerd.

Le Petit Journal bleef kritisch op de Kamer, vooral wegens een gebrek aan efficiëntie.¹⁰⁹ Zo merkte het op dat er maar liefst vijftig sprekers stonden ingeschreven voor de behandeling van de begroting. Dit was nog ‘te tolereren bij een sprekersgenootschap dat het publiek naar eigen goeddunken zou kunnen vermijden of volgen’, maar niet in een echte democratie: de afgevaardigden moesten zich realiseren dat ‘in het Palais Bourbon het hele land verplicht luistert en wacht.’¹¹⁰ Het leek wel of de *Chambre* ‘zich als doel had gesteld om de irritatie van het volk te verhogen; binnenkort kan er op de deur van het Palais Bourbon “hier wordt men gek” worden geschreven (...)’. De partijen zijn bezig met hun ruzies en ambities, maar ze vergeten Frankrijk.¹¹¹ De krant beschreef een sessie van de *Chambre* die ‘begon in een sfeer van ongelooflijke onverschilligheid voor een serieus debat.’ De Kamer had dan ook ‘een vreselijk onwaardig schouwspel geboden: op deze manier zal hij zijn verzwakte gezag en zijn gecompromitteerde populariteit niet herstellen.’¹¹²

Eind februari kwam Boulanger opnieuw in beeld. Zijn naam was inmiddels op het stembiljet verschenen bij deelverkiezingen voor de *Chambre* die in diverse departementen (onder meer in Hautes-Alpes, Côte d’Or, Marne en Haute-Marne) werden gehouden ter vervanging van een of meer zittende afgevaardigden, omdat ze bijvoorbeeld als senator waren

¹⁰⁵ ‘Consultation électorale’, *Le Petit Journal*, 7 januari 1888. NB. Het geldt ook omgekeerd: de regering moest zich verzekeren van een meerderheid in de Kamer.

¹⁰⁶ ‘Une démission’, *Le Petit Journal*, 6 januari 1888. ‘(...) l’habitude de créer les places pour les hommes, au lieu de destiner les hommes aux places dont ils sont dignes.’

¹⁰⁷ Zie bijv. *Le Petit Journal*, 11 en 16 januari 1888.

¹⁰⁸ ‘Les deux politiques’, *Le Petit Journal*, 19 januari 1888.

¹⁰⁹ Zie bijvoorbeeld *Le Petit Journal*, 28 januari en 1 februari 1888.

¹¹⁰ Vrije vertaling van: ‘(...) tolérable dans une société de conférenciers que le public fuirait ou suivrait à son gré. Au Palais-Bourbon, le public c’est le pays entier, qui est obligé d’entendre et attendre (...)’. Geciteerd uit: ‘Au fait’, *Le Petit Journal*, 1 februari 1888.

¹¹¹ Vrije vertaling van: ‘La Chambre des députées semble prendre à tâche d’augmenter l’irritation populaire; on pourra bientôt écrire sur la porte du Palais-Bourbon “Ici on devient fou” (...). Les parties oublient la France pour leurs querelles et leurs ambitions.’ Geciteerd uit: ‘Désordre politique’, *Le Petit Journal*, 23 februari 1888.

¹¹² Vrije vertaling van: ‘La séance a été commencée dans une indifférence incroyable pour les débats les plus sérieux (...). Elle a offert le spectacle le plus fâcheux pour sa dignité; c’est pas ainsi qu’ (...) elle regagnera devant le pays son autorité diminuée et sa popularité compromise.’ Geciteerd uit: ‘28 Voix de majorité’, *Le Petit Journal*, 25 februari 1888.

gekozen of, in het geval van de Côte d'Or, waar het de zetel van Carnot betrof, tot president van de Republiek. *Le Petit Journal* stelde vast dat diezelfde *Chambre* er weinig van bakte: zinloze discussies, terwijl hervormingen en een stabiele regering er maar niet van kwamen. De krant bespeurde een bepaalde vermoeidheid bij het electoraat; niet alleen zichtbaar in de (lage) opkomst, maar ook in het aantal stemmen dat Boulanger had ontvangen ondanks het feit dat hij officieel niet eens kandidaat was en niet was betrokken bij de campagne die namens hem werd gevoerd. Verdeeld over de bovengenoemde deelverkiezingen had Boulanger op een totaal van ongeveer 500.000 uitgebracht stemmen zo'n 54.000 stemmen gekregen.¹¹³ Dat kon niet anders betekenen meende *Le Petit Journal* dan dat zelfs 'zonder hoop op direct succes, het verlangen naar een nieuwe politiek, gepersonifieerd door nieuwe mannen, al krachtig moet zijn.' Als de *Chambre* zijn 'verbazingwekkende besluiteloosheid' voortzette, dan zou Boulangers populariteit toenemen. 'De les moet onthouden worden.'¹¹⁴ Het electoraat werd ongeduldig, en als de Kamer niet zou leveren dan zou er een dag kunnen komen waarop hij werd genegeerd.¹¹⁵ Net als in 1887 riep de krant op tot de vorming van een solide regering, 'die niet zozeer de partijen vertegenwoordigt, als wel Frankrijk.' Afgevaardigden claimden naar politieke eenheid te streven, maar ze faalden. Dat kwam 'doordat hun deelbelangen en individuele passies het werk verhinderden, doordat *opportunistes* en *radicaux* elkaar rauw lusten.'¹¹⁶

Op 17 maart meldde *Le Petit Journal* dat Boulanger was geschorst uit actieve legerdienst, omdat hij zonder toestemming Parijs had bezocht (hij zat nog steeds in Clermont-Ferrand). De maatregel leek streng en tevens bedoeld om een tegenstander van de regering te raken, oordeelde de krant, maar Boulanger zelf noch Frankrijk had er baat bij als hij een politieke solocarrière zou nastreven.¹¹⁷ *Le Petit Journal* erkende dat Boulangers populariteit werd gevoed door massale ontevredenheid, maar vreesde dat dit sentiment zich zou omvormen tot een demonstratie tegen een verzwakte Kamer. 'De grootste schuld ligt bij de

¹¹³ Die waren echter onevenredig verdeeld. Zo kreeg Boulanger in de Hautes-Alpes slechts 123 stemmen, tegen 12.600 voor de winnaar; in de Marne ontving hij er ca. 16000, tegen 48.000 voor de winnaar. Zie 'Élections du 27 Février', *Le Petit Journal*, 29 februari 1888.

¹¹⁴ Vrije vertaling van: '(...) sans espoir de succès immédiat, il faut que le désir d'une politique nouvelle, personnifié par des hommes nouveaux, soit déjà bien puissant. Si la Chambre persistait dans son incroyable irrésolution (...), il est probable que le courant indiqué dimanche serait suivi. Il faut que la leçon ne soit pas perdue.' Geciteerd uit: 'Avertissements', *Le Petit Journal*, 29 februari 1888. Dit was echter niet de eerste 'les' die het establishment ontving. Zonder officieel kandidaat te zijn had Boulanger twee maanden na zijn ontslag in 1887 al zo'n 100.000 stemmen ontvangen in een deelverkiezing in het Seine departement.

¹¹⁵ 'Avertissements', *Le Petit Journal*, 29 februari 1888.

¹¹⁶ Vrije vertaling van: '(...) qui représente moins les partis que la France (...) leurs intérêts de coterie, leur passions individuelles empêchent le travail de s'achever, c'est qu'opportunistes et radicaux se dévorent (...)'. Geciteerd uit: 'Concentration Nationale', *Le Petit Journal*, 1 maart 1888.

¹¹⁷ 'Grave mesure', *Le Petit Journal*, 17 maart 1888.

afgevaardigden, die blijven treuzelen totdat hun mandaten verlopen.’ Maar ‘niemand zou de gevolgen kunnen overzien van een permanent conflict tussen de geïrriteerde publieke opinie en de futloze, warrige, chaotische en in diskrediet geraakte Kamer.’¹¹⁸

Le Petit Journal meende dat Boulangers populariteit werd geïnstrumentaliseerd: ‘een deel van de (...) oppositie verklaart de oorlog aan parlementaire vertegenwoordiging, in naam van de natie.’ De tegenstanders van de Kamer streden onder de vlag van Boulangers populariteit. Om daar weerstand aan te bieden moesten de afgevaardigden op zijn minst hun mandaat serieus nemen en het eens worden over de begroting van 1888.¹¹⁹ *Le Petit Journal* herhaalde dat geruzie tussen Boulanger en de *Chambre* moest worden voorkomen. Een dergelijke clash van de generaal tegen het politieke establishment was niet in het belang van het land of het leger.¹²⁰ Het noemde hem een goede patriot, maar refereerde ook aan de ‘eigenaardige entourage die zich van generaal Boulanger meester heeft gemaakt voor zijn eigen ambities.’¹²¹

Na Boulangers overwinning in de eerste ronde van de deelverkiezingen in het Aisne departement gaf *Le Petit Journal* een grondiger verklaring voor zijn succes.¹²² Ten eerste speelde daarin geografie een rol. De Aisne lag niet ver van Duitsland en had de invasie nog vers in het geheugen; kiezers waren bang dat ze het zonder de man moesten stellen die had bijgedragen aan het eerherstel van het Franse leger en wiens kracht en bescherming in het geval van oorlog hard nodig zouden zijn. Ten tweede waren zijn kiezers er volgens *Le Petit Journal* van overtuigd dat Boulanger door zijn vijanden werd vervolgd. Ten derde waren ze de politieke verdeeldheid zat, die regering door middel van een stabiele meerderheid verhinderde. Tot slot, schreef de krant, speelde nog iets anders mee: de meeste politici werden geminacht; een sentiment dat Wilsons vrijspraak in hoger beroep bepaald niet verminderde, immers ‘Frankrijk houdt van eerlijkheid en eenvoudige ideeën’. ‘Als de Kamer nog twijfels koesterde over zijn eigen impopulariteit, dan moet hij door de twee verkiezingen van zondag op de hoogte zijn.’ Ook de regering Tirard trof blaam: had die immers niet, ‘door Boulangers populariteit te willen aanvallen en te trachten die tot elke prijs te smoren, kiezers een manier

¹¹⁸ Vrije vertaling van: ‘Mais la faute en revient surtout à nos députés qui (...) continuent à piétiner sur place jusqu’à l’expiration de leur mandat (...). Personne ne saurait calculer les conséquences d’un conflit qui mettrait définitivement en lutte l’opinion surexcitée avec la Chambre inerte, brouillone, désorganisée et déconsidérée.’ Geciteerd uit: ‘Grave mesure’, *Le Petit Journal*, 17 maart 1888.

¹¹⁹ ‘Le conflit’, *Le Petit Journal*, 18 maart 1888. ‘(...) un parti d’opposition (...) déclare la guerre à la représentation parlementaire au nom de la nation (...). La popularité du général devient un drapeau contre la Chambre.’

¹²⁰ Behalve *Le Petit Journal* van 17 maart, zie ook 21 en 24 maart 1888.

¹²¹ ‘(...) le singulier entourage qui s’était emparé du général Boulanger au profit d’ambitions particulières.’ Geciteerd uit: ‘La politique d’un soldat’, *Le Petit Journal*, 24 maart 1888.

¹²² ‘Le courant’, *Le Petit Journal*, 28 maart 1888.

gewezen om hun afkeuring te tonen? Heeft zij niet bijgedragen aan de ontwikkeling van het boulangisme dat zij dacht te vernietigen?’¹²³

Boulanger was uit het leger ontslagen, berichtte *Le Petit Journal* op 29 maart. Dit was niet alleen ‘een excessieve straf voor een goede militair’, ook was de regering ‘een strijd begonnen die zij waarschijnlijk niet zal winnen.’¹²⁴ Tot nu toe golden stemmen voor Boulanger als tegenstemmen – tegen de regering, de *Chambre*, de Republiek – maar was het moeilijk te zien wat die kiezers eigenlijk wilden. *Le Petit Journal* kon naar eigen zeggen goed leven met het scenario waarin Boulanger afgevaardigde zou worden en zelfs weer minister van Oorlog in de ‘regering van vooruitgang en initiatief waar iedereen op wacht en die haar komst niet kan uitstellen.’ Boulanger zat in een ‘exceptionele situatie. Wij denken dat hij voldoende loyaal is aan zijn plicht als Fransman en geen avonturen zal najagen.’¹²⁵ Volgens de krant ging er van Boulangers dreiging echter ook een verenigende werking uit: afgevaardigden waren erin geslaagd hun ‘tot nu toe ongeneeslijke jaloezieën en verdeeldheid’ in te dammen. De vraag was of de *Chambre* een constitutionele herziening zou steunen, speerpunt van Boulangers campagne. Zonder in detail te treden stelde *Le Petit Journal* dat een ‘robuust geformuleerde, krachtig geaccepteerde constitutionele herziening de ongerustheid in het land geheid zou kalmeren en het tevreden zou stellen.’ ‘Maar,’ vroeg het zich af, ‘heeft de Kamer de energie haar te willen, de wijsheid haar te bespreken, de intelligentie om deze politiek te realiseren? We zouden het willen; we betwijfelen het.’¹²⁶

De volgende dag schreef het dat een verkiezingsmanifest van Boulanger de regering had doen vallen. Het manifest, dat *Le Petit Journal* publiceerde, was bedoeld om Boulangers kandidatuur in de komende verkiezingen van april in het Nord departement te steunen. Het bevatte zijn plannen voor constitutionele herziening en was buitengewoon kritisch op de *Chambre*, die niet in staat zou zijn om de wensen van het land te ondersteunen of zelfs maar

¹²³ ‘La France aime l’honnêteté et les idées simples (...). Si la Chambre avoit encore quelques doutes sur son impopularité, elle doit être edifiée par les deux élections de dimanche (...). En voulant prendre corps à corps la popularité du général Boulanger et l’étouffer à tout prix, n’a-t-il pas enseigné au corps électoral un moyen de révéler son mécontentement? N’a-t-il pas contribué à développer le *boulangisme* qu’il croyait anéantir?’ Geciteerd uit: ‘Le courant’, *Le Petit Journal*, 28 maart 1888.

¹²⁴ Vrije vertaling van: ‘La punition est excessive en égard aux faits reprochés à un brave soldat et le ministère s’est engagé dans une lutte où il n’aura probablement pas le dessus.’ Geciteerd uit: ‘Le général Boulanger éligible’, *Le Petit Journal*, 29 maart 1888.

¹²⁵ ‘Le général Boulanger éligible’, *Le Petit Journal*, 29 maart 1888. ‘(...) cabinet de progrès et d’initiative que tout le monde attend et qui ne peut tarder d’arriver (...). Le général est dans une situation exceptionnelle; nous le croyons assez loyal pour faire son devoir de Français et ne pas courir les aventures.’

¹²⁶ Vrije vertaling van: ‘Mais (...) à moins que la peur du général Boulanger ne contienne les jalousies et les divisions jusqu’ici incurables. Quant à la revision, il est certain qu’une réforme constitutionnelle virilement formulée, fermement acceptée, calmerait les inquiétudes du pays et le satisferait. Mais la Chambre a-t-elle l’énergie de vouloir, la sagesse de discuter, l’intelligence d’achever cette politique? Nous le voudrions; nous en doutons.’ Geciteerd uit: ‘Revision ou concentration’, *Le Petit Journal*, 30 maart 1888.

te begrijpen.¹²⁷ Voor Boulanger, schreef *Le Petit Journal*, waren de verkiezingen in Nord geen doel op zich. Maar zijn kritiek op de *Chambre* had het hem inmiddels onmogelijk gemaakt om het Palais Bourbon als afgevaardigde te betreden. ‘Als hij, toen hij eenmaal verkiesbaar werd, zijn intentie had uitgesproken om zijn werk als afgevaardigde te doen, hadden we erop kunnen hopen hem als minister van Oorlog te zien, eventueel als premier. Dat is nu niet meer mogelijk. Generaal Boulanger heeft zich niet kandidaat gesteld voor afgevaardigde, maar voor het presidentschap van de republiek met een constitutie die hem dictatoriale macht geeft. Het is aan de kiezers om zich uit te spreken (...).’ De krant refereerde aan het ‘trieste schouwspel’ dat de *Chambre* de dag ervoor had geboden en merkte op dat de zaak hoe dan ook snel moest worden opgelost, anders zou ‘het nationale project van de Wereldtentoonstelling in gevaar komen.’¹²⁸

Onder de geldende constitutionele regels, schreef de krant, was echter zowel een ontbinding van de Kamer als hervorming van de grondwet erg onwaarschijnlijk: in beide gevallen was de medewerking nodig van de Senaat. De kernpunten van Boulangers programma konden daarom alleen met steun van de publieke opinie worden gerealiseerd, en mits de Kamer en de regering zwak waren.¹²⁹ De situatie was niet best. ‘Openlijk gesteund door bepaalde *radicaux*, door bonapartisten als twistappel opgehitst, vergezeld van alle vijanden van de republiek, hindert één man in zijn eentje al onze politieke instituties. Dat moet hoe dan ook ophouden.’¹³⁰

‘Door vervoering, uit haat tegen het bestaande, uit behoefte aan verandering, door uitputting en vanuit nog meer motieven toont het land zijn verlangen om de parlementaire troep achter zich te laten, en steekt het zijn handen uit naar een man, op het risico af dat het wordt gehandboeid.’ Aldus observeerde *Le Petit Journal* na Boulangers overwinning in de eerste ronde van de verkiezingen in de Dordogne. ‘Boulanger slaagt in alles. Hij heeft geen

¹²⁷ ‘Le programme du général Boulanger’, *Le Petit Journal* 1 april 1888.

¹²⁸ Vrije vertaling van: ‘Pour lui l’élection du Nord n’est qu’un moyen (...). Si, devenu éligible, il avait fait acte de candidat avec l’intention de faire son devoir de député, on aurait pu espérer de le voir ministre de la guerre avec ou sans la présidence du conseil. Aujourd’hui cela n’est plus possible. Le général Boulanger vient de poser sa candidature non à la députation, mais à la présidence de la République avec une Constitution qui lui donne la dictature. C’est aux électeurs à se prononcer (...). La Chambre, quand elle se sera rendu compte du triste spectacle qu’elle a donné hier (...). L’état de trouble où nous sommes ne peut pas durer sans compromettre l’œuvre nationale de l’Exposition universelle.’ Geciteerd uit: ‘Le programme du général Boulanger’, *Le Petit Journal* 1 april 1888. Zie ook ‘Le débat ajourné’, *Le Petit Journal*, 30 januari 1889. Ook daarin hamert de krant op het belang van de Wereldtentoonstelling.

¹²⁹ Zie ‘La dissolution’ en ‘La revision’, *Le Petit Journal*, 1 april 1888.

¹³⁰ Vrije vertaling van: ‘Soutenu ouvertement par un des groupes radicaux, agité comme un brandon de discorde par les bonapartistes plébiscitaires, suivi avec complaisance par tous les ennemis de la République, un homme seul fait échec à toutes nos institutions politiques. Il faut en finir d’une manière ou d’une autre.’ Geciteerd uit: ‘Le programme du général Boulanger’, *Le Petit Journal*, 1 april 1888. Een dag later beschreef het de *Chambre* als ‘nerveux’, maar het prees de nieuwe premier Charles Floquet. ‘Le Cabinet Floquet’, *Le Petit Journal*, 2 april 1888.

ander programma dan ontbinding en herziening: het maakt niet uit, mensen staan te juichen voor hem: de man beschikt door de Voorzienigheid. Maar er komt een dag waarop hij zich nader moet verklaren.¹³¹ Boulanger, stelde het, ‘blijft op plebiscitair terrein, zonder politieke, economische of andere verklaringen, terwijl hij nog steeds tot ontbinding van de Kamer en constitutionele herziening oproept.’¹³² Ook *Le Petit Journal* steunde een constitutionele herziening nu volmondiger. ‘Al aan het begin van het kabinet Tirard was het eenvoudig om de instituties te verjongen: om hen aan nieuwe horizonnen bloot te stellen, al hun prestige en hun deugd te herstellen, zonder iets fundamenteels te ondermijnen.’ Verandering van het politieke personeel volstond nu niet meer. Het land, meende de krant, had zijn verlangen kenbaar gemaakt, en dat te negeren was een fout geweest. Door de ‘zinloze vervolging van een populaire generaal’ had de regering de situatie alleen maar verergerd.¹³³

Boulanger, observeerde de krant nadat hij de verkiezingen in het departement Nord had gewonnen, was erin geslaagd om de ontevreden te verenigen. Toch klonk ook een waarschuwing: ontbinding van de *Chambre*, indien niet volgens constitutionele regels nagestreefd, kwam neer op een revolutionaire of zelfs dictatoriale daad.¹³⁴ Maar zonder echte democratische hervormingen, schreef *Le Petit Journal*, zouden de afgevaardigden hoe dan ook de klos zijn. ‘Snijd het koord door dat jullie aan het verleden bindt en ga voorwaarts!’ spoorde het hen aan.¹³⁵ Het advies voor de regering: ‘het vertrouwen van de publieke opinie zal men winnen door naar haar te luisteren.’¹³⁶

De Franse binnenlandse politiek was een zootje, vond de krant. Maar de ‘koorts van interne onenigheid laat het publiek tamelijk onverschillig.’ De politieke wil tot hervorming die *Le Petit Journal* aan veel kanten signaleerde verdiende nu de aandacht. Herziening kon echter alleen slagen als zij niet zou worden ‘geïnstrumentaliseerd door een politieke groep;

¹³¹ Vrije vertaling van: ‘Par entraînement, par haine de ce qui existe, par besoin de changement, par lassitude; par bien d’autres motifs encore, le pays manifeste sa volonté de sortir de gâchis parlementaire et tend les mains à un homme, au risque de se faire mettre les menottes (...). Tout lui réussit. Il n’a pas d’autre programme que dissolution et révision; peu importe, on l’acclame. C’est l’homme providentiel. Un jour viendra cependant où il sera tenu de s’expliquer.’ Geciteerd uit: ‘Le plébiscite’, *Le Petit Journal*, 10 april 1888.

¹³² ‘Aux électeurs de la Dordogne’, *Le Petit Journal*, 11 april 1888. ‘(...) il se maintient sur le terrain plébiscitaire sans explications politiques, économiques ou autres et en réclament toujours la dissolution de la Chambre et la révision de la Constitution.’

¹³³ Vrije vertaling van: ‘(...) déjà au début du cabinet Tirard, il était aisé de rajeunir les institutions, de leur ouvrir des horizons nouveaux, de leur rendre tout leur prestige et toute leur vertu, sans rien ébranler de fondamental (...) de vaines persécutions contre un général populaire.’ Geciteerd uit: ‘Résistance’, *Le Petit Journal*, 13 april 1888.

¹³⁴ ‘L’élection du Nord’, *Le Petit Journal*, 17 april 1888.

¹³⁵ ‘30 Mars-19 Avril’, *Le Petit Journal*, 22 april 1888. ‘Prenez garde, messieurs les députés; ce sont “des finasseries” cela. Coupez le cable qui vous rattache au passé et allez de l’avant!’ De *Chambre* leek dit advies ter harte te nemen en stelde een commissie in om de kwestie (herziening) te bestuderen, maar de regering Floquet liet vervolgens na om iets met de aanbevelingen te doen.

¹³⁶ ‘C’est en écoutant la voix de l’opinion qu’il gagnera sa confiance.’ Geciteerd uit: ‘Fermeté et loyauté’, *Le Petit Journal*, 23 april 1888.

het is duidelijk dat men haar niet moet laten ontaarden, noch compliceren of te lang uitstellen.’ Refererend aan legitimistische steun voor herziening stelde *Le Petit Journal* dat het land ‘goed de oprechte voorstanders van een noodzakelijke hervorming kan onderscheiden’ van schijnheilige groepen ‘die het idee (van herziening) soms in hun verkiezingsprogramma stoppen en het vervolgens ondergeschikt maken aan andere doelen of haar algeheel laten varen.’¹³⁷

‘Genoeg lege discussies, genoeg parlementarisme’, schreef *Le Petit Journal* na een Kamerreces van twee weken.¹³⁸ De krant riep op tot nuttig en serieus werken, maar zag in plaats daarvan toenemende politieke verdeeldheid. De *Chambre* zou het vertrouwen van het volk hebben verloren. ‘En kijk, wat een bewonderenswaardig land! Ondanks alle opwinding en alle agitatie (...) gaat het weer aan het werk (...), maar men voelt de malaise van ergernis en keert zich naar de regering om haar interventie te verzoeken. Een oude gewoonte heeft ervoor gezorgd dat de regering in Frankrijk een doorslaggevende positie heeft (...); mensen verwachten dat zij de *Chambre* een krachtige impuls geeft.’ Wat Boulanger betrof: zijn campagneleus van Kamerontbinding en constitutionele herziening stelde hem volgens *Le Petit Journal* in staat om buiten de huidige politiek te blijven.¹³⁹

De parlementaire verdeeldheid tussen *radicaux* en de *opportunistes* leek intussen onoplosbaar: terwijl de laatsten ‘ervan overtuigd zijn dat alleen zij de republiek zullen redden door de ruimte van de regering verder in te perken en door zich van alle hervormingen te ontdoen die ze als illusoir en gevaarlijk beschouwen, denken de *radicaux*, om de logica van hun verkiezingsprogramma’s te volgen, dat ze de gedesoriënteerde kiezer weer voor zich zullen winnen door echte hervormingen te bieden en geen loze beloften.’ De regering ‘kan duidelijk niet iedereen tevredenstellen, maar zou volledig slagen als zij het volk tevredenstelde, en wij denken niet dat zij gek genoeg is om het volk te midden van alle

¹³⁷ Alle citaten in deze alinea vormen een vrije vertaling van: ‘Cette fièvre de discordes intérieures laisse le public assez indifférent (...). Pour qu’elle aboutisse, qu’elle ne devienne pas la proie d’une fraction; il est clair qu’il ne faut ni la dénaturer, ni la compliquer, ni l’ajourner outre mesure (...). Le pays discerne bien entre les partisans sincère d’une réforme nécessaire et (...) qui tantôt le montrent comme leur programme, puis la dissimulent ou la subordonnent à d’autres préoccupations.’ Geciteerd uit: ‘La ligne droite’, *Le Petit Journal*, 27 april 1888. NB. In het tweede citaat staat er in het Frans *fraction*, niet *faction*. In de context van de zin en het artikel lijkt het er echter sterk op dat er toch ‘*faction*’ had moeten staan.

¹³⁸ ‘Assez de discussions stériles, assez de parlementarisme (...)’. Geciteerd uit: ‘Rentrée des Chambres’, *Le Petit Journal* 16 mei 1888.

¹³⁹ Ibidem. Citaat: ‘Et voyez quel admirable pays! Malgré toutes les excitations, toutes les agitations (...) il revint au travail (...) seulement on éprouve le malaise de l’agacement et l’on se retourne vers le gouvernement pour lui demander son intervention (...). Une vieille habitude a donné en France une place prépondérante au gouvernement (...) on attend de lui qu’il donne aux Chambres une impulsion vigoureuse.’

parlementaire fluctuaties te vergeten.¹⁴⁰ Toch was er van enige republikeinse samenwerking wel sprake, constateerde de krant. Met dat doel althans hadden onder meer de *radicaux* Clemenceau en Arthur Ranc de anti-boulangistische *Société des Droits de l'Homme et du Citoyen* opgericht.¹⁴¹

Boulanger was ‘van zichzelf of door het ongenoegen dat hij bijeenbrengt’ volgens *Le Petit Journal* ‘een kracht om rekening mee te houden.’ Het was ‘onmogelijk om een wettige oplossing te zien voor de huidige stand van zaken.’¹⁴² Politiek gezien zat de zaak immers muurvast: de *Chambre* weigerde akkoord te gaan met haar eigen ontbinding, terwijl de Senaat niet wilde meewerken aan constitutionele herziening. *Le Petit Journal* vreesde nu dat sommigen onder het mom van de term herziening electorale onrust wilden stoken. De regering moest ervoor zorgen dat de *Chambre* nuttig werk kon doen, door hervormingen in te dienen en de politieke strijd te beperken. Focus op de Wereldtentoonstelling was essentieel. En ‘als het land echt, zoals de boulangisten claimen, herziening en ontbinding wil, dan moeten die onmiddellijk gerealiseerd worden, terwijl de Senaat en de Kamer worden verplicht zich eraan te onderwerpen. Maar hoe?’¹⁴³

Op 5 juni schreef *Le Petit Journal* dat de regering zich niet op korte termijn aan een constitutionele herziening wilde committeren. Twee dagen later beschreef het hoe Boulanger zijn opwachting had gemaakt in het Palais Bourbon en de parlementaire zwakte, verdeeldheid en de vriendjespolitiek aan de kaak had gesteld. *Le Petit Journal* was kritisch over de respons van de *Chambre*. Die was ‘simpelweg als één front opgetrokken tegen een van haar leden, op het risico af om zijn belangrijkheid te vergroten. De Kamer ‘zag alleen het plezier van een makkelijke en onmiddellijke wraak, zonder zich nog met de toekomst van het land bezig te houden.’ De krant vroeg zich bovendien af of de *Chambre* ‘zichzelf zo, onder het voorwendsel van beter weerstand bieden aan een gevaar dat het niet eens fatsoenlijk definieert

¹⁴⁰ Vrije vertaling van: ‘Les opportunistes sont convaincus qu’eux seuls sauveront la République en resserrant les liens de l’action gouvernementale, en écartant des réformes qu’ils déclarent illusoires et dangereuses. Les radicaux, pour obéir la logique de leurs programmes, pensent qu’ils ramèneront les électeurs désorientés en leur offrant des réformes réelles et non de vaines promesses (...). Le ministère (...) est évidemment incapable de contenter tout le monde et le pays. Il réussirait complètement s’il satisfaisait le pays, et nous ne le supposons pas assez fou pour l’oublier au milieu des fluctuations parlementaires.’ Geciteerd uit: ‘Les partis à la Chambre’, *Le Petit Journal*, 17 mei 1888.

¹⁴¹ ‘La Société des Droits de l’Homme et du Citoyen’, *Le Petit Journal*, 25 mei 1888.

¹⁴² Vrije vertaling van: ‘Par lui-même ou par les mécontentements qu’il rallie, le général Boulanger est une force (...) il est impossible de voir une solution légale à l’état actuel des choses (...).’ Geciteerd uit: ‘Les Moyens d’action’, *Le Petit Journal*, 26 mei 1888.

¹⁴³ Vrije vertaling van: ‘Si vraiment, comme l’affirment les boulangistes, le pays réclame la revision et la dissolution, il faut les faire tout de suite, en obligeant, si l’on peut, le Sénat et la Chambre à s’y soumettre. Mais comment?’ Geciteerd uit: ‘Les Moyens d’action’, *Le Petit Journal*, 26 mei 1888. NB. Behalve voor de wereldtentoonstelling toonde *Le Petit Journal* zich ook enthousiast voor een ander groot, niet partijgebonden, nationaal project dat de Franse eer weer moest laten glimmen als voorheen: het Panamakanaal.

en waarvan het de origine noch de oorzaken voldoende waardeert, niet tot immobiliteit had veroordeeld.’ De *Chambre* had het initiatief uit handen gegeven. ‘Moet het electoraat worden toegestaan om te denken dat van de Kamer en van toekomstige sessies niets meer valt te verwachten?’ Was het niet ‘onvoorzichtig en onbezonnen om de toekomst op het spel te zetten om het heden te waarborgen?’¹⁴⁴

In de zomer van 1888 volgde *Le Petit Journal* Boulangers campagne op de voet en besteedde dikwijls op de voorpagina aandacht aan zijn politieke manifesten. Hoewel het nooit tot een openlijke steunbetuiging kwam en *Le Petit Journal* hamerde op de eigen republikeinse gezindheid, bleef de krant Boulangers politieke boodschappen publiceren en bood het hem een podium in een tijd waarin het establishment hem verafschuwde en actief tegenwerkte. Soms uitte het vergelijkbare ideeën, zoals wanneer het schreef dat Frankrijk behoefte had aan een ‘viriel, praktisch en vruchtbaar beleid.’¹⁴⁵ Met de boulangistische crisis in volle gang verweet *Le Petit Journal* het parlement bovendien regelmatig passiviteit, misbruik van parlementaire commissies (als manier om van lastige onderwerpen af te komen), gebrek aan productiviteit en intense onachtzaamheid.¹⁴⁶ Het riep om meer eenheid en verwierp de heftige polemieken, de onbehouden manieren en obstructie die de klok sloegen in het parlement. ‘Wat ons de das omdoet, is de onenigheid tussen de partijen.’¹⁴⁷ Intussen stelde de krant de eigen onpartijdigheid voorop en zwoer het ‘de waarheid altijd beter te kennen dan de rest en niet bang te zijn om haar op te schrijven.’¹⁴⁸

Een onpartijdigheid die niet makkelijk te verzoenen is met *Le Petit Journal*s opstelling in de Panama-affaire. Ook daarin gaf het de Kamer een brevet van onvermogen. Door de Panamaonderneming – die onder leiding van Ferdinand de Lesseps het kanaal zou graven – geen uitstel van betaling te verlenen had de *Chambre* de bestaande problemen volgens *Le Petit Journal* slechts verergerd. ‘Geloofden de afgevaardigden dat ze hun

¹⁴⁴ Vrije vertaling van: ‘(...) elle s’est simplement coalisée contre un de ses membres; au risque de grossir son importance; elle n’a vu que le plaisir d’une vengeance facile et immédiate, sans plus se préoccuper de l’avenir et du pays (...). La Chambre ne s’est-elle pas condamnée à l’immobilité, sous prétexte de mieux résister à un danger qu’elle définit mal, dont elle n’apprécie pas exactement l’origine et les causes? (...) Fallait-il autoriser le suffrage universel à penser qu’il n’y a plus rien, rien à attendre de la Chambre et les séances futures (...)? (...) une imprudence et une inconséquence de compromettre le lendemain pour garantir le présent?’ Geciteerd uit: ‘La Chambre immobile’, *Le Petit Journal*, 7 juni 1888.

¹⁴⁵ ‘Elle a besoin (...) d’une politique virile, pratique et féconde.’ Geciteerd uit: ‘Fin de session’, *Le Petit Journal*, 20 juli 1888.

¹⁴⁶ Zie bijv. *Le Petit Journal*, 9 juni en 20 juli 1888.

¹⁴⁷ ‘Ce qui nous tue, c’est la division des parties.’ Geciteerd uit: ‘Frappe, mais écoute’, *Le Petit Journal*, 10 november 1888. Zie ook *Le Petit Journal*, 6 december 1888 (‘Un peu de Tranquillité’).

¹⁴⁸ Vrije vertaling van: ‘Nous saurons toujours la vérité mieux que personne et nous aurons toujours le courage de l’exprimer.’ Geciteerd uit: ‘Impartialité’, *Le Petit Journal*, 12 december 1888. Zie ook ‘La Compagnie de Panama et le Crédit foncier’, *Le Petit Journal*, 24 januari 1889.

verantwoordelijkheid door deze manifestatie van desinteresse konden afschudden?’¹⁴⁹ Het parlement had verwachtingen gewekt, stelde de krant, en het publiek zou weinig begrijpen van de draai van een welwillende houding naar de plotselinge stugheid. Met Panama stond nationaal erfgoed op het spel.¹⁵⁰ De krant ging zelfs nog een stapje verder en publiceerde op 19 december een lijst van afgevaardigden die tegen het door de regering voorgestelde uitstel van betaling hadden gestemd.¹⁵¹ Daarnaast deed het uitgebreid verslag van vergaderingen van Panamaobligatiehouders en van de inspanningen om het bedrijf weer leven in te blazen: inspanningen die het contrasteerde met de ‘onverschilligheid van de politieke instituties.’¹⁵² Het prees daarentegen het ‘patriotisme, de kalmte, de scherpzinnigheid en toewijding’ van de aandeelhouders en verklaarde zich al te bereid ‘om de zaak te dienen van zoveel kleine obligatie- en aandeelhouders die zo hard zijn geraakt.’¹⁵³ De rol van de pers met betrekking tot Panama, schreef *Le Petit Journal*, was om ‘de wensen van de publieke opinie over te brengen en ze samen te vatten wanneer ze het doel van de massa kunnen dienen.’¹⁵⁴

Terugkijkend op 1888 schreef het dat ‘de overweldigende meerderheid van de natie sterk was gebleven, ijverig, spaarzaam. Zijn belangrijkste preoccupatie was werk en de zorg om de oogst.’¹⁵⁵ Zo tilde *Le Petit Journal* opnieuw het Franse volk boven het politieke gekrakeel uit: de minderheid die overbleef leek vooral uit politici te bestaan. Dat gekrakeel verminderde bepaald niet na Boulangers overwinning in de verkiezingen in het departement Seine. Volgens *Le Petit Journal* was dit geen normale politieke strijd geweest, die je in het gangbare vocabulaire kon uitleggen. Er had een ‘strijd tussen de tevreden en de

¹⁴⁹ ‘Les députés (...) ont-ils cru par cette manifestation d’indifférence dégager leur responsabilité?’ Geciteerd uit: ‘Panama devant la Chambre’, *Le Petit Journal*, 17 december 1888. Zie ook *Le Petit Journal*, 26 december 1888. Ook in 1889 klinkt dit verwijt meermaals door. Zie bijvoorbeeld ‘Ce qui se fait pour Panama’, *Le Petit Journal*, 24 juni 1889 en (voor de Senaat) ‘Panama devant le Sénat’, *Le Petit Journal*, 6 juli 1889.

¹⁵⁰ ‘Panama devant la Chambre’, *Le Petit Journal*, 17 december 1888.

¹⁵¹ ‘La majorité contre le Panama’, *Le Petit Journal*, 19 december 1888.

¹⁵² ‘L’indifférence des pouvoirs publics.’ Geciteerd uit: ‘La majorité contre le Panama’, *Le Petit Journal*, 21 december 1888. Ook in 1889 bleef de krant aandacht besteden aan de aandeelhoudersbijeenkomsten ten behoeve van de oprichting van een nieuwe Panamaonderneming. Zie bijvoorbeeld *Le Petit Journal* 18, 19 en 22 januari 1889.

¹⁵³ Vrije vertaling van: ‘Nous sommes déjà en mesure de constater qu’avec un patriotisme digne d’éloges et un bon sens plein de calme, de patience, de clairvoyance, le plus grand nombre est disposé à faire les sacrifices nécessaires (...) Nous serons trop heureux de servir la cause de tant de petits porteurs si douloureusement atteints.’ Geciteerd uit: ‘La majorité contre le Panama’, *Le Petit Journal*, 21 december 1888.

¹⁵⁴ Het hele citaat: ‘Le rôle de la presse nous semble tout indiqué dans ce cas; il nous appartient de relever les vœux de l’opinion publique et de résumer pour le bien de tous les idées émises par tel ou tel, quand elles sont de nature à servir le but de la masse.’ Geciteerd uit: ‘La majorité contre le Panama’, *Le Petit Journal*, 21 december 1888.

¹⁵⁵ Vrije vertaling van: ‘(...) La grande masse de la nation est restée forte, laborieuse, économe. (...) Sa plus grande préoccupation c’était le travail et le souci de la récolte.’ Geciteerd uit: ‘L’Année qui s’en va’, *Le Petit Journal*, 1 januari 1889.

ontevredenen' plaatsgevonden.¹⁵⁶ Het blad erkende dat de ontevredenen duidelijk in de meerderheid waren, maar betwijfelde of die ontevredenheid – zoals Boulangers tegenstanders claimden – was gefabriceerd 'door een coalitie van politieke actoren en belangen' of dat zij eerder 'het resultaat was van een politiek misverstand veroorzaakt door de fouten van de regering en het parlement.'¹⁵⁷ Wat Boulanger betreft was dit een uitgemaakte zaak. In een nieuw manifest, waarvan het vocabulaire op punten overeenkwam met dat van *Le Petit Journal* zelf, wees hij met volle overtuiging naar het parlement. 'Ik wil niet wachten mijn dankbaarheid uit te spreken aan het bewonderenswaardige volk dat zo dapper en in een gesloten rij tegen de parlementaire coalitie heeft gemarcheerd, bestaande uit al diegenen die zich stoutmoedig beriepen op de republiek die ze door hun fouten, hun onmacht en hun intriges zo ernstig hebben gecompromitteerd.' Boulanger prees daarna zijn volgelingen. 'Het is door jullie, door jullie energie en door jullie gezonde verstand dat het vaderland, ons grote vaderland, bevrijd moet worden van de parasieten die het verteren en tegelijkertijd onteren.'¹⁵⁸

Ondanks het abnormale karakter van de politieke strijd was *Le Petit Journal* opvallend nonchalant waar het de vermeende reikwijdte ervan betrof. 'Het illustere Frankrijk', claimde het, 'was op geen enkele manier door de razernij van de electorale strijd geraakt. Frankrijk zweeft boven alle partijen, kalme en soevereine meester van zijn eigen lot.' Juist omdat de Franse kiezers dat lot zelf konden vormgeven, stelde de krant, en omdat er nationale eenheid bestond, was Frankrijk beter af dan landen als Engeland (het noemde de problemen met de Ieren) en Oostenrijk (problemen met de Hongaren). Het Franse politieke geruzie zou bovendien niet zo heftig zijn als in die landen. 'Wij zitten in een ontwikkeling; onze burens vervallen onvermijdelijk tot revolutie. Laten we ons lot met kalmte tegemoetzien; op de Engelsen en op de Oostenrijkers – zonder de Duitsers mee te tellen – hebben we honderd jaar voorsprong.'¹⁵⁹

¹⁵⁶ 'Une lutte entre contents et mécontents'. Geciteerd uit: 'L'élection de Paris devant la presse', *Le Petit Journal*, 30 januari 1889.

¹⁵⁷ '(...) le fait d'une coalition de partis et d'intérêts (...) le résultat d'un malentendu politique produit par les fautes du gouvernement et des Chambres.' Geciteerd uit: 'Général Boulanger élu', *Le Petit Journal*, 29 januari 1889. NB. Als we *Le Petit Journal*'s eigen kritiek als leidraad nemen, dan is het antwoord niet ingewikkeld.

¹⁵⁸ Vrije vertaling van: 'Je ne veux cependant pas ajourner l'impression de ma reconnaissance à l'admirable population qui a si bravement marché en colonne serrée contre la coalition parlementaire, composé de tous ceux qui se réclamaient audacieusement de la République, que leurs fautes, leur impuissance et leurs intrigues ont si gravement compromise (...) C'est à vous, à votre énergie et à votre bon sens que la patrie, notre grande patrie, devra d'être débarrassée des parasites qui la dévorent tout en la déshonorant. La République est maintenant ouverte à tous les Français de bonne volonté.' Geciteerd uit: 'Le Général Boulanger à ses électeurs', *Le Petit Journal*, 30 januari 1889. Vgl. *Le Petit Journal*, 18 maart 1889.

¹⁵⁹ Vrije vertaling van: '(...) la grande figure de la France qui n'a été nullement atteinte par les fureurs de la bataille électorale (...). La France plane au-dessus des partis, calme et souveraine maîtresse de ses destinées (...).

Begin februari was het wederom hommeles in de *Chambre*.¹⁶⁰ Het enige wat de moeite waard was om van deze sessie te onthouden, schreef *Le Petit Journal*, was het voorstel van de regering om de departementale kieslijsten te vervangen door het stemmen per arrondissement of district.¹⁶¹ Dat voorstel was onderdeel van een deal tussen *opportunistes* en *radicaux*: de eersten zouden het stemmen per district ‘krijgen’, de laatsen constitutionele herziening. *Le Petit Journal* vroeg zich af wie het stemmen per kiesdistrict eigenlijk zou baten, en of het überhaupt iets zou veranderen.¹⁶² Nadat de *Chambre* eenmaal voor het *scrutin d’arrondissement* had gestemd werd de discussie over herziening uitgesteld. *Le Petit Journal* legde uit hoe dit had kunnen gebeuren. ‘Het lijkt zeer uitzonderlijk en onwaarschijnlijk, maar het is eigenlijk eenvoudig om uit te leggen als men de gebruiken van het parlementarisme begrijpt. Dat is gereguleerd door specifieke gewoonten die ervoor zorgen dat de oplossingen met name in het geval van ambivalente situaties helder zijn, en dat de oplossingen ambivalent zijn op het moment dat de situatie duidelijk wordt. Het is een taal, waartoe het niet-geïnitieerde publiek de sleutel niet heeft (...); maar men moet zich eraan gewennen, want in het Palais Bourbon spreekt men hem vloeiend.’¹⁶³

Nadat de regering als gevolg van weer een nieuwe crisis aftrad zou *Le Petit Journal* daarover de schouders hebben opgehaald – het was de zoveelste – als al het politieke geruzie dit keer niet de Wereldtentoonstelling in gevaar bracht, die ‘grote manifestatie van Frans vernunft en grootse aangelegenheid waaraan honderden miljoenen zijn uitgegeven’. De eerste en voornaamste taak van de volgende regering en Kamer, meende de krant, was om het succes ervan te garanderen. In dit verband had de krant nog een suggestie voor president Carnot: alle politieke leiders bewegen tot een wapenstilstand, tot aan de volgende nationale verkiezingen.¹⁶⁴

Nous sommes en évolution; nos voisins tomberont fatalement dans la Révolution (...). Envisageons notre sort avec calme; nous avons sur les Anglais, sur les Autrichiens, – sans compter les Allemands – cent ans d’avance (...).’ Geciteerd uit: ‘L’unité nationale’, *Le Petit Journal*, 30 januari 1889.

¹⁶⁰ Zie bijv. *Le Petit Journal*, 1 en 2 februari 1889.

¹⁶¹ ‘Consultation parlementaire’, *Le Petit Journal*, 2 februari 1889. De verandering zou effectief voorkomen dat iemand in meerdere kiesdistricten tegelijk kandidaat was.

¹⁶² Zie *Le Petit Journal*, 11 en 12 februari 1889.

¹⁶³ Vrije vertaling van: ‘Rien en apparence de plus extraordinaire, de plus invraisemblable (...). Et pourtant rien de plus facile à expliquer, à la condition de comprendre les pratiques du parlementarisme. Il est soumis à des habitudes spéciales qui font que les solutions sont claires surtout quand les situations sont équivoques, et que les solutions sont équivoques quand la situation devient claire. C’est une langue dont le public non initié n’a pas la clef (...) mais il faut bien s’y accoutumer, puisqu’elle se parle couramment au Palais-Bourbon.’ Geciteerd uit: ‘Équivoque et clarté’, *Le Petit Journal*, 16 februari 1889. NB. De *opportunistes*, legde de krant uit, hadden de deal gesaboteerd door na de stemming over het *scrutin* met rechts te heulen tegen de (door *radicaux* geleide) regering.

¹⁶⁴ ‘Grande manifestation du génie français et grande affaire pour laquelle des centaines de millions ont été dépensés’. Geciteerd uit: ‘N’oubliez pas l’Exposition’, *Le Petit Journal*, 17 februari 1889.

Democratische theorie en praktijk zijn twee verschillende dingen, observeerde het op 18 februari. ‘Als afgevaardigden het volk vertegenwoordigen, dan moeten ze wel belabberd werk leveren, immers het volk brengt zijn tijd tussen twee verkiezingen door met beklag over de wetgevers die het gekozen heeft en met protest tegen hun bindende beslissingen. Hier is sprake van een ongelukkige situatie waartegen men nog geen remedie heeft gevonden.’¹⁶⁵ Het artikel besprak vervolgens uitgebreid een voorstel van een econoom – ene Limousin – om het parlementaire monopolie op wetgeving af te schaffen en het voor gewone burgers mogelijk te maken om wetten te ontwerpen. Met voldoende steun zouden die dan voorgelegd kunnen worden aan kiezers. De auteurs van wetten die daadwerkelijk werden aangenomen kregen een vergoeding van de staat. Door onder meer de vereiste expertise, het onderzoek, de mankracht en de publiciteit voor de ontworpen wetten zouden er wetgevingsfabrieken ontstaan waar mensen hun ideeën konden aanbieden: deze firma’s zouden zelfs het buitenland kunnen bedienen. Dankzij concurrentie, meende Limousin, zou men de best mogelijke wetten krijgen. *Le Petit Journal* betwijfelde of het plan werkelijkheid kon worden, maar misschien kon het wetgevers ‘tot een beetje reflectie aanzetten en kalmte brengen’.¹⁶⁶

Snel werd de toon weer serieuzer. Wederom, constateerde de krant, waren onvrede, ressentiment, jaloezie en persoonlijke ambitie in de *Chambre* aan de orde van de dag. ‘Het land begint zijn illusies te verliezen over hen die het van crisis naar crisis brengen en die verantwoordelijk zijn voor de gouvernementele verwarring, zelfs in het jaar waarin de nationale arbeid vereist dat politieke preoccupaties opzij worden geschoven. De mannen die zich uitsluitend om hun passies, rivaliteiten en wedijver bekommeren zijn al te schuldig.’¹⁶⁷ Er was sprake van een ‘crisis geboren uit parlementair geknoei’.¹⁶⁸ ‘Waarom,’ verzuchtte de krant na de installatie van de tweede regering Tirard, ‘doen politieke passies zelfs de beste intenties wankelen?’¹⁶⁹ In plaats van nuttig werk te verrichten probeerde de

¹⁶⁵ Vrije vertaling van: ‘Si les députés représentent le peuple, il faut qu’ils le représentent bien mal, puisque le peuple passe son temps, entre deux scrutins, à se plaindre des législateurs qu’il s’est donnés et à protester contre leurs décisions obligatoires. Il y a là une situation fâcheuse à laquelle on n’a pas trouvé de remède (...)’ Geciteerd uit: ‘L’industrie législative’, *Le Petit Journal*, 18 februari 1889.

¹⁶⁶ ‘Donnerait-elle à réfléchir et apporterait-elle un peu de calme.’ Geciteerd uit: ‘L’industrie législative’, *Le Petit Journal*, 18 februari 1889.

¹⁶⁷ Vrije vertaling van: ‘Le public commence à n’avoir plus d’illusions sur ceux qui le mènent de crise en crise et qui assument la responsabilité du désarroi gouvernemental, l’année même où le travail national a besoin d’écarter les préoccupations politiques (...). Les hommes qui s’occupent exclusivement de leurs passions, de leurs rivalités et de leurs compétitions sont bien coupables (...)’ Geciteerd uit: ‘Divisions Parlementaires’, *Le Petit Journal*, 20 februari 1889.

¹⁶⁸ ‘Crise née du gâchis parlementaire’. Geciteerd uit: ‘La crise et la presse’, *Le Petit Journal*, 21 februari 1889.

¹⁶⁹ Vrije vertaling van: ‘Pourquoi faut-il que les passions politiques rendent précaire même les meilleures intentions?’ Geciteerd uit: ‘Le Ministère et la Presse’, *Le Petit Journal*, 24 februari 1889.

Kamermeerderheid zichzelf te beschermen door tevergeefs procedurele maatregelen te introduceren die het verkiezingsproces zouden wijzigen.¹⁷⁰

Le Petit Journal was weinig enthousiast toen de regering Tirard de boulangistische *Ligue des Patriotes* verbood, maar het steunde de maatregel wel. ‘Het krachtige regeringsoptreden zal een volk van werkers, dat een afkeer heeft van zinloze agitatie, kwaad is om parlementaire instabiliteit, niet mishagen. Maar de voortvarendheid moest ook snel resultaten opleveren, zodat ‘iedereen een solide gezag voelt, een reële overeenstemming, gemeenschappelijke visies, uitgevoerde ideeën (...).’¹⁷¹ Juist als de regering afzag van liberalisme en tolerantie, redeneerde de krant, dan was de noodzaak om doeltreffend te zijn des te groter, want op straffe van de schijn van machteloosheid.¹⁷²

Toch verscheen Boulanger na enkele weken absentie weer op de voorpagina. De dag ervoor had de krant de *Chambre* nog een veeg uit de pan gegeven, en de nutteloze sessies vol minachting en conflict veroordeeld.¹⁷³ Nu, op 19 maart, publiceerde het een toespraak die Boulanger in Tours had gegeven, terwijl het observeerde dat ‘hij niemand buitensluit en iedereen goede redenen geeft om hem te steunen en een “niet-parlementaire Republiek” te vestigen.’¹⁷⁴ *Le Petit Journal* publiceerde een brief van Boulanger aan zijn kiezers in het departement Nord. ‘Gelukkig’, schreef de generaal, ‘is het parlement, van tijd tot tijd bewogen door een of ander politiek of financieel schandaal, feitelijk dood.’¹⁷⁵ *Le Petit Journal* voegde hier nog een eigen grief aan toe door erop te wijzen dat de Kamer de Panamaonderneming in de steek had gelaten: een optreden dat tot een wijdverbreide irritatie had geleid die weliswaar op het eerste gezicht niet duidelijk bleek, maar die wel degelijk een diepe indruk had gemaakt.¹⁷⁶

¹⁷⁰ ‘Rappel au bon sens’, *Le Petit Journal*, 28 februari 1889. Een van de voorstellen waar de krant op doelde was het plan om kandidaturen voor de nationale afgevaardiging te maximeren tot twee (electorale districten). Zie ook *Le Petit Journal*, 12 maart 1889.

¹⁷¹ Vrije vertaling van: ‘Certes, la vigueur dans les décisions du gouvernement n’est pas pour déplaire à un peuple de travailleurs que rebute l’agitation stérile, qu’énervé instabilité parlementaire (...). Encore faut-il que (...) chacun sente une autorité solide, un accord réel, des vues communes, des idées suivies (...)’. Geciteerd uit: ‘La politique répressive’, *Le Petit Journal*, 4 maart 1889.

¹⁷² ‘La politique répressive’, *Le Petit Journal*, 4 maart 1889.

¹⁷³ ‘Excitation regrettable’, *Le Petit Journal*, 18 maart 1889.

¹⁷⁴ ‘Le général Boulanger ne repousse personne et donne à tous de bonnes raisons pour venir à lui et former une République “non-parlementaire”’. Geciteerd uit: ‘Le discours-manifeste’, *Le Petit Journal*, 19 maart 1889. NB. Het betrof hier de toespraak op uitnodiging van Jules Delahaye, en tevens Boulangers laatste poging om katholieke steun te vergaren; het mocht niet baten.

¹⁷⁵ ‘Heureusement l’assemblée, que quelque scandale politique ou financier galvanise encore de temps en temps, est virtuellement morte.’ Geciteerd uit: ‘Lettre du général Boulanger aux électeurs du Nord’, *Le Petit Journal*, 20 maart 1889. Als Boulanger in dit verband ook op de ondergang van de Panamaonderneming doelde, dan was hij wellicht de eerste die haar als zodanig – een financieel schandaal – duidde. Dat bleek volledig terecht.

¹⁷⁶ ‘Responsabilités financières’, *Le Petit Journal*, 23 maart 1889. Het publieke vertrouwen liep nog een andere deuk op, want door een ongelukkige speculatie was behalve de Panamaonderneming ook de CEP bank failliet gegaan.

Wat eerst nog een vaag gerucht leek, werd spoedig bewaarheid: Boulanger stond op het punt om voor de Senaat te worden gedaagd wegens het smeden van een complot tegen de staat. *Le Petit Journal* noteerde het nieuws stoïcijns en onthield zich in eerste instantie van commentaar.¹⁷⁷ De volgende dag kwam dat alsnog. Het was onduidelijk welke procedure zou worden gevolgd, schreef de krant, maar het drukte de *Chambre* op het hart om te kiezen tussen ‘de regering die ernaar streeft om duidelijkheid te scheppen tot aan de verkiezingen, en de oppositie, die alleen aan haar eigen belangen lijkt te denken.’ En ook: ‘het land is de steriele agitatie zat, het wil kalmte, vrede, werk.’ Als de regeringsaanpak zou falen, meende *Le Petit Journal*, dan zou ook de Wereldtentoonstelling mislukken, en ‘van haar succes hangt het resultaat van de algemene verkiezingen af.’ Politici – het sloot niemand uit – waren echter weer eens met hun eigen hachje bezig. *Le Petit Journal* daarentegen had de belangen van Frankrijk in gedachten. ‘Welnu!’ waarschuwde het, ‘boven individuen en partijen, boven de Kamers van het Parlement, is er het land, is er het universeel kiesrecht, de soevereine meester. Als men zo doorgaat, dan zal het iedereen passeren en tot het uiterste gaan: reactie of revolutie.’¹⁷⁸ De krant toonde zich gauw ook een stuk kritischer op de regering, en refereerde aan de repressie en aan het plan om Boulanger voor de Senaat te dagvaarden als ‘een vernietigingscampagne zonder genade, die, door zichzelf op voorbarige wijze in de plaats van het algemeen kiesrecht te stellen, het land alleen maar nadelig kan beïnvloeden.’¹⁷⁹ Deze aanpak zou de situatie alleen maar verergeren.

Boulanger zelf was het land inmiddels begin april ontvlucht, een vertrek dat *Le Petit Journal* beschouwde als een onvoorziene oplossing voor de penibele politieke situatie waarin Frankrijk was terechtgekomen. Met Boulanger in het buitenland, meende de krant, was er geen voorwendsel meer voor agitatie; de politieke wapenstilstand waar het zo lang om had geroepen kon nu werkelijkheid worden. ‘Herinneren is toegestaan, maar iedereen heeft de plicht om tijdelijk te zwijgen en de wapens op te bergen.’ De *Chambre* moest haar gewoonlijke agitatie vermijden en nuttig werk doen. ‘Het land zal zich te zijner tijd over haar

¹⁷⁷ ‘Echos de partout’, *Le Petit Journal*, 31 maart 1889.

¹⁷⁸ Vrije vertaling van: ‘Que la Chambre (...) se prononce entre le gouvernement qui s’efforce de débayer le terrain politique jusqu’aux élections générales et l’opposition qui paraît n’avoir d’autre souci que ses intérêts. Le pays est las d’agitations stériles; il veut le calme, la paix, le travail (...). Du succès de l’Exposition (...) dépend le résultat des élections générales. Nous qui n’avons en vue que l’intérêt du pays (...) sentons bien que les politiciens de tous les camps ne pensent qu’à eux. Eh bien! Au-dessus des personnalités et des partis, au-dessus des Chambres, il y a le pays, il y a le suffrage universel, le maître souverain (...). Si l’on continue, il passera par-dessus toutes les têtes et ira aux extrêmes; extrême de réaction, extrême de révolution.’ Geciteerd uit: ‘Dans un sens ou dans l’autre’, *Le Petit Journal*, 2 april 1889. De volgende dag, toen de Kamer tegen een wet stemde die de persvrijheid zou inperken, toonde *Le Petit Journal* blij van instemming en wenste dat dit een periode van kalmte zou inluiden (‘Un vote libéral’).

¹⁷⁹ ‘Une solution’, *Le Petit Journal*, 5 april 1889. ‘(...) une campagne d’extermination sans merci, qui ne pouvait qu’être préjudiciable au pays, en se substituant prématurément au verdict du suffrage universel.’

uitspreken.¹⁸⁰ Zowel de Kamer als de regering moest zich dringend aan de Wereldtentoonstelling wijden. Boulanger, benadrukte *Le Petit Journal*, was gevlucht en de rest was epiloog.¹⁸¹ Toch deed het zelf nog een duit in het zakje en ging in op de Senaat. Afschaffing daarvan – en aldus van een check op de wetgevende macht – en het creëren van een enkele, zeer machtige Kamer, was ‘verleidelijk, maar ook gevaarlijk.’ Door daartoe op te roepen, schreef de krant, had Boulanger een grote schare volgelingen aangetrokken. Maar hoewel de constitutie niet perfect was ‘moet die, zolang zij van kracht is, gerespecteerd worden (...). In tijden van politieke crises is elk nutteloos voorstel schadelijk, omdat het verloren tijd is.’¹⁸²

Gelukkig ging de Kamer met reces, mopperde *Le Petit Journal* op 13 april, en bleef het land aldus nog meer nutteloze agitatie bespaard. Maar van alle dingen die de *Chambre* had nagelaten was de krant wellicht nog het meest verontwaardigd over de vermeende ‘verkwanseling’ van de belangen van de kleine Panama-investeerders. Afgevaardigden hadden meer moeten doen om het bedrijf nieuw leven in te blazen. De kwestie was niet eens politiek, ‘het gaat om een crisis die duizenden kleine huishoudens treft, en die een nationale preoccupatie is geworden.’¹⁸³ Maar ondanks alle kritiek op de Kamer was *Le Petit Journal* opmerkelijk genoeg tegen directe raadpleging van het volk, want Frankrijk, meende het, was ‘een land van verheerlijking en impuls.’ Referenda zouden een ongewenst effect hebben. Bovendien, mensen konden van mening veranderen en het was lastig om te bepalen hoe lang het resultaat van zo’n raadpleging geldig zou zijn. Ondanks keerzijdes was het systeem van vertegenwoordigende democratie volgens *Le Petit Journal* dus nog altijd de beste optie. Wat weer niet betekende dat geen verbetering mogelijk was. Zo konden kieswetten voor een frequentere (gedeeltelijke) vernieuwing van vertegenwoordigende lichamen zorgen. Frankrijk had behoefte aan een kieswet die was ontworpen door ‘mannen van de praktijk, niet door

¹⁸⁰ Vrije vertaling van: ‘Il est permis de ne pas oublier; mais tout le monde a le devoir de se taire provisoirement et de rengainer les armes de combat (...). Le pays se prononcera sur elle en temps et lieu.’ Geciteerd uit: ‘Une solution’, *Le Petit Journal*, 5 april 1889. Zie ook *Le Petit Journal*, 12 april 1889 (‘Légalité’). Hier schreef de krant dat het publiek niet zo heetgebakerd was als parlementariërs in de regel waren en dat politici, verstrikt in hun ruzies, de essentiële zaken uit het oog verloren (de Wereldtentoonstelling).

¹⁸¹ ‘Les conséquences’, *Le Petit Journal*, 6 april 1889.

¹⁸² Vrije vertaling van: ‘C’est un régime séduisant, mais périlleux (...) tant que cette Constitution est debout, il faut la respecter (...). Dans les crises politiques toute chose inutile est nuisible, parce que c’est du temps perdu.’ Geciteerd uit: ‘La théorie et la pratique’, *Le Petit Journal*, 11 april 1889.

¹⁸³ Vrije vertaling van: ‘Leur négligence ou leur dédain, n’est-il pas de nature à argumenter les causes du mécontentement dont ils se plaignent? Il ne s’agit pas ici de politique, mais d’une crise, qui atteint des milliers de petites bourses et qui est devenue une préoccupation nationale.’ Geciteerd uit: ‘Un oubli’, *Le Petit Journal*, 13 april 1889.

ideologen (...): dat de kiezers altijd werkelijk vertegenwoordigd worden, doeltreffend, met werkelijke verantwoordelijkheid voor hun ideeën en hun belangen.’¹⁸⁴

De afkeer van referenda deed echter weinig voor de waardering van de *Chambre*. Rond half mei was die volgens *Le Petit Journal* al een tijdje geen gespreksonderwerp geweest en dat was maar goed ook. ‘Het publiek verwacht niets meer van haar debatten, en vreest haar agitaties’. Kamersessies losten geen problemen op, maar creëerden die. De krant schilderde het Palais Bourbon af als een plek waar toeschouwers op luidruchtig, zinloos spektakel werden getrakteerd, een theater van passies, beledigingen en schandalen, met soms gewelddadige opstootjes. Gelukkig vormde het aanschouwen van de Wereldtentoonstelling ‘het aangewezen tegengif voor de parlementaire ziekte’.¹⁸⁵ Intussen bleef de *Chambre* haar tijd verdoen.¹⁸⁶ De ‘achtereenvolgende en helaas allemaal nagenoeg identieke Kamersessies zijn van dien aard dat ze alle geesten desoriënteren en de grootste sympathisanten van het parlementaire regime verontrusten.’¹⁸⁷ Hetgeen sterk contrasteerde met het daverende succes van de Wereldtentoonstelling.¹⁸⁸ Die toonde iedereen het hoogstaande niveau van de Franse industrie en landbouw.¹⁸⁹ Wie overigens dacht dat het begin van het Kamerreces op 21 juli verlossing van het politieke geruzie zou bieden, kwam bedrogen uit. Partijbladen, schreef *Le Petit Journal*, zetten de strijd voort, en ‘ondanks onze afkeer zullen we regelmatig verplicht zijn om de heftige uitvallen tussen diverse partij-organen te reproduceren.’ Polemieken waar de krant uiteraard met ‘een volstrekte onpartijdigheid’ verslag van zou doen.¹⁹⁰

Op 9 augustus verscheen een supplement dat geheel was gewijd aan de beschuldigingen tegen en de verdediging van Boulanger voor de Senaat, die als hoogste rechtbank bijeenkwam. Boulanger, schreef *Le Petit Journal*, erkende de bevoegdheid van de

¹⁸⁴ Vrije vertaling van: ‘(...) un pays d’exaltation et de primesaut (...) qu’elle soit établie par des hommes pratiques et non par des idéologues (...); que les électeurs aient toujours une représentation réelle, efficace, avec responsabilité effective de leurs idées et de leurs intérêts.’ Geciteerd uit: ‘La consultation’, *Le Petit Journal*, 17 april 1889.

¹⁸⁵ ‘Le public n’attend plus rien de ses débats, et il redoute ses agitations (...). Le contre-poison tout indiqué de la maladie parlementaire’. Geciteerd uit: ‘L’Exposition et la Chambre’, *Le Petit Journal*, 18 mei 1889. Voor een soortgelijk sentiment zie ‘Les Scandales Parlementaires’, *Le Petit Journal*, 27 juni 1889; ‘Les Épurations’, *Le Petit Journal*, 4 juli 1889. Zie ook *Le Petit Journal*, 13 juli 1889. Hierin noemde het de laatste Kamersessie ‘een van de gewelddadigste sessies’ (‘une des plus violentes séances’). Nu wist de krant ‘hoever politieke haat kan gaan’ (‘jusqu’où peuvent arriver les haines politiques’).

¹⁸⁶ ‘La lumière ou le dédain’, *Le Petit Journal*, 29 juni 1889.

¹⁸⁷ Vrije vertaling van: ‘Les séances qui se succèdent à la Chambre et qui se ressemblent malheureusement presque toutes sont de nature à désorienter les esprits et à troubler ceux qui ont le plus de sympathie pour le régime parlementaire.’ Geciteerd uit: ‘Obstruction parlementaire’, *Le Petit Journal*, 4 juli 1889.

¹⁸⁸ ‘Force des choses’, *Le Petit Journal*, 11 mei 1889.

¹⁸⁹ ‘La solidarité nationale’, *Le Petit Journal*, 16 mei 1889.

¹⁹⁰ ‘Revue des journaux’, *Le Petit Journal*, 21 juli 1889. ‘Malgré notre repugnance, nous serons obligés de reproduire souvent les violentes diatribes qui s’échangent entre les organes des divers partis (...) sera d’une absolue impartialité.’

Senaat niet. Hij was Frankrijk ontvlucht om zijn proces te ontlopen, ‘en richt zich direct tot het volk, zijn “enige rechter”.’ Volgens de krant moest de Senaat maar beslissen of Boulangers gedrag strafbaar was of niet. Wat de eigen rol betreft zwoer het ook nu een ‘volstreckte onpartijdigheid’ aan de dag te leggen.¹⁹¹ Op 16 augustus werden de lezers zonder begeleidend commentaar van Boulangers veroordeling tot levenslange verbanning en gevangenhouding op de hoogte gebracht.¹⁹² Het hoofdstuk was gesloten. Ruim een jaar later, na Boulangers dood, somde het blad zijn carrière nog eens op. Eerder dan een streng oordeel, schreef het, verdiende de volledig gedesillustioneerde ‘bevelhebber zonder leger’ (‘chef sans armée’) wellicht medelijden. Hoe dan ook had de republikeinse regering geen tegenstander meer van formaat, en was de tijd gekomen om de handen ineen te slaan omwille van de interne rust en de grandeur van Frankrijk.¹⁹³

3.3 Politieke kritiek: tussenbalans

Het mag duidelijk zijn: *Le Petit Journal* nam geen blad voor de mond. Vanaf het begin van de periode die we hier bestuderen – concreet: de val van het kabinet Rouvier – was de krant kritisch op het politieke systeem. Hoewel *Le Petit Journal* de republiek nooit openlijk afviel was zijn kritiek op het parlementaire bestel relatief constant en soms hevig. In de eerste periode komen enkele hoofdthema’s naar voren, die soms overlaptten: het tekortschieten van de *Chambre des Députés*, de positieve kwaliteiten van het volk, de Wilsonaffaire, Boulanger en zijn beweging en, tenslotte, hoewel het wellicht meer een (verondersteld) uitgangspunt vormde dan politieke kritiek, de beleden journalistieke onpartijdigheid.¹⁹⁴

Als het op de Kamer en op de Franse afgevaardigden aankwam, was *Le Petit Journal* gedurende de jaren 1887-1889 vrij consequent: er mankeerde een hoop aan. De krant verweet de *Chambre* een broeinest te zijn van ruziemakers, maar ook van getwijfel, besluiteloosheid, onverschilligheid voor serieuze onderwerpen en eindeloze obstructie door onder meer te lange redevoeringen en nutteloze interpellaties. Een plek kortom die gonsde van onzinnige polemiek. Volgens *Le Petit Journal* hadden de afgevaardigden het eigenbelang op het netvlies, niet het algemene belang. Navelstaanderij en nepotisme waren er schering en inslag,

¹⁹¹ ‘La haute cour’, *Le Petit Journal*, 10 augustus 1889. ‘Le général Boulanger (...) s’adresse directement au peuple, son “seule juge” (...) avec une absolue impartialité.’

¹⁹² Boulanger en zijn volgelingen Dillon en Rochefort werden schuldig bevonden en tot deportatie veroordeeld.

¹⁹³ ‘Suicide du Général Boulanger’, *Le Petit Journal*, 1 oktober 1891; strikt genomen valt dit commentaar buiten het in dit hoofdstuk bestudeerde tijdsbestek, maar omdat het er inhoudelijk niet los van kan worden gezien wordt het (ook) hier gebruikt.

¹⁹⁴ NB. De citaten die in deze paragraaf worden gebruikt zijn afkomstig uit de paragrafen 3.1 & 3.2.

terwijl de eenheid ver was te zoeken. In de *Chambre* heerste een benepen atmosfeer en zij leverde slecht werk; tussen de verkiezingen waren kiezers immers altijd ontevreden.

Voor *Le Petit Journal* karakteriseerde de term *parlementarisme* de gebreken van het systeem: het stond voor een verdeelde, machteloze Kamer die draaide om persoonlijke ruzies en ambities. Parlementarisme betekende moeilijk als het eenvoudig kon, en bot als subtiliteit was vereist. En ook: achterkamertjespolitiek, koehandel, egoïsme. Het impliceerde dat Frankrijk of het Franse belang raakte ondergesneeuwd door persoonlijke ambities en verdeeldheid, en zorgde ervoor dat er door de *Chambre* niet werd gewerkt, dat het vertrouwen van de bevolking in de politiek verloren ging en dat men in plaats van naar een serieus en inhoudelijk debat dikwijls moest kijken naar een ‘triest schouwspel’: letterlijk om gek van te worden. Het parlementarisme bezat volgens *Le Petit Journal* zelfs een eigen taal, waarvan alleen ingewijden de precieze betekenis kenden. De krant sprak van de ‘parlementaire ziekte’. *Le Petit Journal* rekende dan ook niet alles wat de *Chambre* deed tot het parlementarisme: op zeldzame momenten schreef het zelfs dat alle hoop op haar was gevestigd.

Waarom functioneerde de *Chambre* niet? Waarom domineerden de verkeerde passies? Volgens de krant lag dat grotendeels aan politieke partijen: die waren onvoldoende in Frankrijk geworteld. Zij waren te veel geconcentreerd op zichzelf, te weinig op het Franse belang. Het belang zoals dit bijvoorbeeld tot uiting kwam in een nationale inspanning als de Wereldtentoonstelling. Ook gebrekkige instituties konden het land volgens de krant echter veel brengen en resultaten opleveren. Het kwam uiteindelijk aan op de geschiktheid van de mensen. *Bonnes volontés* waren nodig. Maar het parlementarisme contrasteerde volgens de krant niet alleen negatief met deze *bonnes volontés*.

Een volgend thema vormt op zichzelf genomen geen expliciete politieke kritiek, maar *Le Petit Journal* stelde ‘het volk’ wel als voorbeeld aan politici. Dikwijls was sprake van een soort spiegelbeeld: tegenover het politieke gekonkel, de persoonlijke ambities, begeertes en intriges van afgevaardigden stonden de standvastigheid en de kalmte van het Franse volk. Dat volk was eerlijk, oprecht en vol van onbaatzuchtige intenties. Dit ‘peuple de travailleurs’ oftewel volk van werkers was bovendien onverstoorbaar en bepaald niet aangedaan door het Parijse politiek geruzie.

Toch was het volk ook weer niet zó onverstoorbaar. Dat blijkt wel uit de commentaren over een ander belangrijk thema, de Wilsoncrisis. Daarin repte *Le Petit Journal* van revolutionair gevaar. Frankrijk, schreef het tijdens de affaire, rekende op zijn vertegenwoordigers. Over de reikwijdte van het schandaal zelf was de krant ambivalent. Aan de ene kant repte het blad van het failliet van het parlementaire systeem, aan de andere kant

schreef het ook dat de affaire alleen een verdorven minderheid aanging. Tegelijkertijd verlangde *Le Petit Journal* dat het openbare leven weer eerlijk en zuiver zou worden; het volk zou hongeren naar kalmte en *moraliteit*, wat toch een diepere impact van het schandaal veronderstelde. Het was precies wat Boulanger enkele maanden later zou eisen. Wensdenken, want het openbare leven was verre van eerlijk en zuiver. Men denke maar aan de corruptie in politiek en pers (hoofdstukken twee en drie), waarbij niet in de laatste plaats het geld in gedachten komt dat *Le Petit Journal* zelf van de Panamaonderneming ontving in ruil voor positieve publiciteit.¹⁹⁵ Toch meende de krant dat dikwijls alleen de pers voor de noodzakelijke zuiveringen in de Franse democratie kon zorgen.

Met name door het weifelende optreden van Grévy was de Wilsonaffaire volgens de krant in een presidentiële crisis veranderd. Tel daar een regeringscrisis bij op en de chaos was compleet. Elke dag hield volgens de krant een nieuw radertje op met functioneren, *Le Petit Journal* vroeg zich af waar het zou eindigen. Het hekelde niet alleen Grévy, maar ook de politici die al te openlijk naar zijn ambt hengelden. De republikeinse verkiezingswinst in deelverkiezingen was vooral daarom geruststellend omdat die niet alleen zou aantonen dat de kiezers gehecht waren aan de bestaande instituties, maar ook dat de Fransen rijp waren voor de gewoonten van de vrijheid en dat een vertrek van Grévy het bestel zelf niet zou verzwakken: men moest niet te veel hechten aan de persoon. De Wilsonaffaire en het aftreden van Grévy, toonde volgens *Le Petit Journal* juist aan dat het republikeinse bestel een soepele machtswisseling faciliteerde. Alleen met het republikeinse bestel, meende de krant, had het land de afgelopen crises kunnen doorstaan zoals was gebeurd: zonder revolutie. Sterker, toen Carnot eenmaal was gekozen en de ergste agitatie was weggeëbd, schreef *Le Petit Journal* dat dit soort dingen er nu eenmaal bij hoorde. De vooruitstrevende Republiek was echter de enige regeringsvorm die de behoefte kon bevredigen van de werkende, familie- en vredelievende Fransman.

Een ander hoofdthema was uiteraard het boulangisme. *Le Petit Journal* nam Boulanger volstrekt serieus en schatte hem op waarde: hij had veel betekend voor het leger en de natie en hij sprak de taal van het hart (zinspeelde de krant zo onbedoeld op het populisme? Door telkens ‘het volk’ te prijzen kwam het in ieder geval in de buurt). Maar de krant waarschuwde ook al ruim voordat Boulangers politieke solo avontuur begon voor een glijdende schaal en voor een vergoddelijking van de generaal. Het republikeinse systeem,

¹⁹⁵ Mollier geeft aan dat het Flory rapport uit 1892 – gereproduceerd in het Vallé rapport van een jaar later – de kranten noemde die tussen 1880 en 1880 betalingen ontvingen (met de bedragen). Daarin staat *Le Petit Journal* genoteerd voor 560105 francs (ter vergelijking: één nummer kostte vijf cent). Mollier, *Le scandale*, 384-385.

meende het, was algemeen aanvaard door de bevolking en het had genoeg vitaliteit om moeilijkheden te boven te komen: een redder was overbodig. De roep om een sterke man was volgens *Le Petit Journal* vooral een roep om aandacht. Er was een hoogstaander visie nodig voor Frankrijk dan wat het parlementarisme in staat was te leveren. Ook *Le Petit Journal* wist echter waar het uiteindelijk op neerkwam: de regering had een Kamermeerderheid nodig en de *Chambre* was verdeeld. Ondanks pleidooien voor een solide regering van *bonnes volontés* en een politiek van republikeinse concentratie, beschikte de krant over voldoende realiteitszin om te voorvoelen waar een en ander op neer zou komen: meer parlementarisme. Dát was de crisis die het eind 1887 zag aankomen.

Boulanger werd bewonderd, niet bewierookt. Zijn verkiezingsretoriek overlapte soms onmiskenbaar met wat *Le Petit Journal* zelf verkondigde. Weliswaar ging de generaal een stap verder door nadrukkelijk te stellen dat de afgevaardigden de republiek hadden ‘gecompromitteerd’ en daarop ‘parasiteerden’; beide partijen meenden dat de Kamer het algemeen of Franse belang verkwanselde en dat afgevaardigden daarentegen vooral bezig waren met het najagen van hun eigenbelang. Van overlap was zeker ook sprake toen Boulanger eind januari 1889 in een manifest ‘de bewonderenswaardige bevolking’ prees, ‘die zo dapper’ en ‘in een compacte formatie marcheerde tegen de parlementaire coalitie, bestaande uit al diegenen die zich zo vermetel op de Republiek beriepen, terwijl ze die met hun fouten, incompetenties en intriges compromitteerden.’¹⁹⁶ De geschetste tegenstelling tussen het volk en de parlementaire elite roept diverse commentaren van *Le Petit Journal* zelf in gedachten.¹⁹⁷

Net als in de Wilsonaffaire was ook *Le Petit Journal's* houding in de boulangistische crisis enigszins ambivalent. De krant vond Boulangers politieke avontuur niet in het belang van Frankrijk, maar schreef ook prima met hem te kunnen leven als afgevaardigde of zelfs als minister, en stelde dat zijn kritiek een snaar raakte onder de bevolking. Boulanger vormde in ieder geval geen gewone politieke uitdaging. *Le Petit Journal* steunde zijn kandidatuur niet openlijk, maar verweet de ‘futloze, chaotische en in diskrediet geraakte’ Kamer en de regering wel zijn opkomst. Het interpreteerde Boulangers kandidatuur in eerste instantie als een *wake-up call* voor de *Chambre* om te leveren. Zijn politieke manifesten werden steeds op de

¹⁹⁶ Vrije vertaling van: ‘l’admirable population qui a si bravement marché en colonne serrée contre la coalition parlementaire, composé de tous ceux qui se réclamaient audacieusement de la République, que leurs fautes, leur impuissance et leurs intrigues ont si gravement compromise.’ Geciteerd uit: ‘Le Général Boulanger à ses électeurs’, *Le Petit Journal*, 30 januari 1889.

¹⁹⁷ Bijv.: ‘de grote massa van de natie sterk is gebleven, ijverig, spaarzaam. Zijn grootste preoccupatie was het werk en de zorg voor de oogst.’ Vertaling van: ‘La grande masse de la nation est restée forte, laborieuse, économe. (...) Sa plus grande préoccupation c’était le travail et le souci de la récolte.’ Geciteerd uit: ‘L’Année qui s’en va’, *Le Petit Journal*, 1 januari 1889.

voorpagina gepubliceerd. Zelfs toen *Le Petit Journal* stelde dat Boulanger dictatoriale macht nastreefde en hij de man van de voorzienigheid was – een giftig compliment in de Franse context, immers het verwees naar beide Napoleons – zonder concrete beleidsvoorstellen, keerde de krant zich niet tegen hem en schreef dat het aan kiezers was om te oordelen.

Ook over Boulangers oproepen tot constitutionele herziening was *Le Petit Journal* dubbelzinnig. Het noemde hem een kandidaat voor het presidentschap met een constitutie die hem de dictatuur zou verschaffen, maar meende ook dat het parlementaire regime zo slecht werkte dat een vervanging van personeel niet volstond. De herziening moest robuust zijn, breed gesteund. Maar over welke herziening het dan steunde was de krant vaag en het trok bovendien een grens: de regels van de constitutie mochten niet terzijde worden geschoven. Die regels maakten herziening in de praktijk juist erg lastig, want volgens de wet van 4 februari 1875 was daarvoor eerst een meerderheid in zowel Kamer als Senaat afzonderlijk vereist, daarna wederom in een gezamenlijke zitting als *Assemblée nationale*. Boulanger hinderde de instituties, schreef *Le Petit Journal*, maar het was kritischer over de ontvangst die hem als vers gekozen afgevaardigde in de Kamer ten deel viel dan over de opmerkingen die hij bij dat eerste optreden maakte. Intussen bleef het hem op de voet volgen en een podium bieden.

Le Petit Journal twijfelde of de massale ontevredenheid die het signaleerde een product was van electorale agitatie (van Boulanger en zijn entourage, die zich volgens de krant meester van hem had gemaakt) of een gevolg van het falen van de *Chambre* en de regering. Het blad meende bovendien dat de generaal werd gebruikt door een deel van de oppositie: ‘in naam van het volk’ werd ‘een oorlog verklaard aan parlementaire vertegenwoordiging.’ Het vreesde naar eigen zeggen een confrontatie van de (zwakke) *Chambre* met de ontevredenen. Aan de andere kant had de krant wat die *Chambre* betreft zoals we zagen forse kritiek geuit en geschreven dat de regering en vooral de afgevaardigden op zijn minst hadden bijgedragen aan het probleem. Dat was niet de laatste ambivalentie. Ook de houding ten opzichte van het strenge regeringsoptreden was niet eenduidig: schreef het blad op 19 maart nog dat Boulanger iedereen goede redenen gaf om op hem te stemmen, niet lang daarna onthield *Le Petit Journal* zich van kritiek op het repressiebeleid van de regering, om daarna alsog te schrijven dat de regering voortijdig op de stoel van het algemeen kiesrecht was gaan zitten.